

А. Г. ШАБУРАКОВ

ОЙРОТ ТИЛИНИНГ
ГРАММАТИКАЗЫ

БАШТАПКЫ · ВӨЛҮК

ФОНЕТИКАЛА МОРФОЛОГИЯ

ОЙРОТСКИЙ ОБЛАСТЬНЫН
НАЦИОНАЛЫНЫЙ ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫ
Г. ОЙРОТ-ТУРА
1945 й.

ОЙ.ИЧ

Чс(алт)025 А. Г. ШАБУРАКОВ

Ш 12

ОЙРОТ ТИЛИНИНГ ГРАММАТИКАЗЫ

БАШТАПКЫ БӨЛҮК

ФОНЕТИКАЛА МОРФОЛОГИЯ

ЖЕТИ ЖЫЛ ҮРЕДҮЛҮЛ Е ОРТО ШКОЛАНЫН
5-ЧИ ЛЕ 6-ЧЫ КЛАССТАРЫНА

Ойротский облоно јептөгөн

Герие-Алтайская Областная
• БИБЛИОТЕКА •

ОЙРОТСКИЙ ОБЛАСТЬНЫН
НАЦИОНАЛЬНЫЙ ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫ
Г. ОЙРОТ-ТУРА

1945 й.

КИРЕ СОС

Грамматика деген сөс греческий сөс (грамматике,), эң озо грамматика деген сөс. Кычырып ла бичип билерин темдектеген сөс болуп турган. Ол сөс эмди алдынаң бойы наука болуп, кандайла тилдердин законын жартап билдирип жат. Бу айылганының айынча шүүнип көрөр болзо, грамматика јокко, тилдин законы жакшы литературный тилге үренип алар эби јок. Кандай бир күрди жакшы тудуп алар керегинде, механизмнин законын жакшы билип аларга керек. Онайдо ок литературный тилди жакшы билер керегинде, анчадала бичкти жастыразы јок жакшы бичип билер керегинде, тилдин законын жакшы билерге керек. Онон ёскö, тилди практически билер жанаң, грамматикага үренениде база бир керектү шүүлтө бар. Бистин тилибис ле шүүлтебис бир аай колбуулу болуп жат. Онын учун грамматиканы үренеринде общеобразовательный үредү жанаң жаан туса бар болуп жат. Эн учында, бойыбыстин төрөл тилибистин законын жакшы билип алзабыс, ёскö до тилдердин законын билерине жакшы болор.

Грамматика—фонетика, морфологияла синтаксиске улелип жат. Фонетика, эмезе эрмектин табыштары керегинде наука (греческий тилде фоне—табыш, ун), ол бо ёскö бо тилдерде тузаланып турган эрмек ичиндеги табыштарды үренип жат. Морфология кебер керегин үредер наука (греч. морфе—кебер) сөстөрдин бүдүп турганын ла олордун кубулып турганын үренип жат.

Синтаксис, эмезе строй керегинде наука, (греческ. синтаксис строй), ол эрмектин бүдүүлерин үренип жат.

АВТОР.

ЭРМЕК

§ 1. Эрмек керегинде айтканы.

Бис бойбыстың сананып алган кандай бир шүүлтебис ти база бир кижиге билдиртер керегинде куучындан турадыбыс. Кажыла учына чыгара сананып алган шүүлтени группа сөстөрлө айдып јадыбыс. Темдектезе: Бис чол јаар түшкенибис. Айас тенериде жаңырган ай көрүнип келди. Экирдеги кей тымык ла јылу болды.

Öрөги берилгенде шүүлтези божоп учына чыккан үч эрмек. Кажызыла бойы бойлорыла колболу группа сөстөрлө айдылган.

Бир шүүлтени божодо айткан сөстөрди эрмек деп айдар.

Кижи шүүлтезин жаңыс та сөслө айдып салар. Темдектезе: Соок. Карапайлайт. Кеде.

Эрмек бүлүрип турган сөстөр бойы бойлорыла колболу болуп жат. Анайып колболжып турганын билерге, жарт болзын деп, сөстөрдин кожулталарын боскортип, ол эмезе сөстөрдин ортозында болушчы сөстөр тургузып туралыбыс.

Эрмектин ичиндеги сөстөрдин бойы-бойлорыла колболу болуп турганын сұрактар тургузып билип алары женил болуп жат. Темдектезе: Жаан город балдарга жарады. Бу эрмекте ненин учуры айдылып туру? Мында городтың учуры айдалып жат. Город керегинде не айдылып туру? Онын **яраганы** айдалат. Город кемге яраган? **Балдарга**.

Эрмекти айтканда, эрмектин божоп учына чыккан жерине үн жабызап (пауза) болуп дыят.

Бичири тужында бир эрмек база бир эрмектен точкала, сұрак темдекле, эмезе кыйғы темдекле болүнип жат.

1 **тасқаду**. Бу текстерге бажалыктар сананып табыгар. Онон оны көркүй јерлерине токтой түжетен темдектерин тургузып бичип алыгар.

1. Жас жедип келди городтың ороомдорыла суучактар шылырап мендештү ағып турдылар ары-бери базып турган улустардың кийимдеринин өндөри жаркынду, эрмектерий жарт болды, садтардагы агаشتардың койонокторы барбайыжып

келген турдылар агаштардын будактарының баштары эзин-
ге билер-бидирбес арайын жайканыжын турды күчйактар
јастын једип келгенин сезип, канаттарыла талбып, бир бу-
дактан бир будакка конуп турдылар.

II. Жашканду кар жаап турды мен көлдин жаказындагы
төнөзөктүү сассу бүкле барып жадым чайка деп күштар ми-
нин јолымды кезип учуп жадылар онон сакыбас жанынан
менинг жанымнан куу талбып чигала көл жаар учуп барада,
тоштордын ортозына кирип көрүнбей калды, күштардын
чуркуражып турганынан көргөндө, жана күштардын келип
туарының кийдиян ёйи деп билдирип турды.

§ 2. Суракту, кыйгылу, табылу эрмектер.

Эрмектер суракту, кыйгылу ла табылу болуп тур-
ган ўч бөлүкке бөлүнүп жат.

Эрмекте сурак берилип турган болзо, андый эрмек-
ти суракту эрмек деп айдатан.

Темдектезе: Библиотека ачык па? Сен белен бе? Кем
келди? Ол келип укай не? Онын ижи кандый? Сенинг ий-
ден неде?

Суракту эрмекти бичиирде учына сурак (?) темдек
тургузатан.

Эрмекте кишининг сүгүнгени, чочуганы, кайкаганы
бидирип турган болзо, андый эрмекти кыйгылу Эрмек
деп айдатан.

Темдектезе: Кандый жакши күн! Чочуганым кандый
дейзин! Уулдар, самолёт келип жат!

Кыйгылу эрмекти, бичиирде онын учына кый (!) тем-
дек тургузар.

Суракту да эмес, кыйгылу да эмес эрмекти табылу
эрмек деп айдатан.

Темдектезе: Жарыды. Күүк эдип жат. Күннин жаркыны
сууга жайылып, ойноп тургандый болды.

Табылу эрмекти айтканда кишининг ўни эрмектин учы
жаар там жабызай берер.

Табылу эрмекти бичиир тужында учына точка тур-
гузар.

2 *таскаду*. Куучынды кычырыгар. Оны бичип алала, эрмектердин
учына керектүү токтой түжер темдектерин тургузыгар.

Жаскы күн сүгүнчилүү **жарыйт**.

Бистин город кандый тын жаранып алган

Маанылар кызарат. Оморкогонду кожондор жайылат
— Нёköрлёр, рядтарга туругар

Орт тенерининг түбіндегі нениң табыштары күйлөйт
Онызы пропеллерлердин жаан ийделү комузы

Совет ороонының омок шонкорлоры эзендик болзын.

Мениң сүүген орооным эзендик болзын

З маскаду Куучынды кічірығар, оноң оғо бажалық сананып табы-
гар. Көчүрип бічійле әрмектеринің учына токтой түжер темдектерин
тургудығар.

Кезикте агаш аразында жүретені кандай жилбилүү болуп
јат Барып јадала айландыра ончозын аյқытап турадын. Бу
агаштардың ортозынча оок желишле барып јаткан неме не
Эне бөбөрү жем бедиреп барып дъат әмеш пе Эмезе анчы ийт
ис сезип жүрген болотон бо Учында ол биске јууктап кел-
ди Ээ, ол анчы ийт болуп калды Ол агаш аразында жыт
алып желип турды Кенетийин тызырт эткен кандай табыш
боло берді. Онызы тиінг кузук чертип ийгени Ийт токтой
түшти Ол тиінди көрүп ийеле, жыңылдада үре берди Аңчы
ук Ол ийт сени билзин деп ўрүп жат Ийттин ўрүжи токтобой
турды Эй анчы, менде. Аңчы базыдын түргендедип жат Аң.
чының барааны көрүнүп келди Тиін, ёштүден чеберлен

§ 3. Эрмектин төс члендері

Эрмекте кандай бир суракка каруу болуп турган
состорти әрмектин члендері деп айдатан.

Темдектезе: Бистин биле жайғыда городтон деревнеге
барып жүрген. Бу әрмекте—алты член. Кем барып жүрген?—
(Биле). Биле нени эткен?—(Барып жүрген). Кемнин билези?
—(Бистин). Качан барып жүрген?—(Жайғыда). Кайдан барып
жүрген?—(Городтон). Кайдары барып жүрген—(Деревнеге).

Эрмектин ичинде кандайда суракка каруу бербей де
турган состор бар. Олор әрмектин члендері болбой жат.

Темдектезе: Иван да Коля да ўренгилеп жат. Мен иш-
тегем ол дәзе иштебеген.

Бу әки әрмектердин да, дезе деп состорин алдынан
бойын алза, олор кандай да суракка каруу болбой жадылар.

Эрмектин члендері төс һо эзчени члендерге болу-
нип жат.

Предметти көстөп „кем?“ эмезе „не?“ деп суракка
каруу берип турган сости баштачы деп айдатан.

Темдектезе: Атту кижи јортуп келди. Кем јортуп
келди? Кижи (баштачызы). (Книга столдың ўстинде жадыл
жат.) Не жадыл жат? Книга (баштачызы).

Эрмектин ичинде предмет нени эдип јатканын, ол
эмезе предметте не болуп јатканын, предметтин кан-
дайын, ол эмезе предмет не ол андайын жартап турган
сости айдылганы деп айдатан.

Темдектезе: Туристтер кырга чыктылар. Туристтер не-
ни эттилер? Чыктылар (айдылганы). (Математика—наука).
Математика не ол аңдай? Наука—(айдылганы). (Пушкин—
писатель.) Пушкин кем? Писатель (айдылганы).

Баштачыны јартаганы

Эрмектеги предметти адап турган сөсти баштачы
деп айдар. Баштачы болотон сөстөр бу:

1) Төс ады кубулткышта туруп „кем?” эмезе „не?” деп
суракка каруу болуп турган адалгыш.

Темдектезе: Таан учты.

1) Бүткен ады. Темдектезе: Бёкөзи јенди.

2) Тоо ады.—Экинчиизи келди.

3) Солума—Ол ўренди.

4) Глаголдон бүткен адалгыштар.—(Келгендери узак
сактады).

4 маскаду. Бичип алыгар. Примерлерде баштачы кандай сөслө
адалып јатканын айдып берите.

1. Төртингизи школага барбады. 2. Ат суу jaар мантады.
3. Тон элбек. 4. Бала јиилек јиди. 5. Бу ат эмдик.
6. Баргандары јанбады. 7. Келгендери ажанды. 8. Кыш
келди. 9. Суунын тожы тонды. 10. Олор мал кабырды.
11. Сен биске кел. 12. Көк чыкты. 13. Машинала иштеерге
турген де јенил де. 14. Кою агаشتын аразына кирерге
коркушту.

Айдылганын јартаганы

Эрмектерде предмет нени эдип турганын, эмезе ол
не болуп турганын айдып турган сөсти айдылганы деп
айдар.

Темдектезе: Бала уйуктады. Ўренчиктер бичик кычыр-
ды айдылганы—уйуктады, кычырды.

Айдылганы тургуза ёйдин, келер ёйдин, ёткөн ёйдин
глаголдорынан, база јакылта кеберлү глаголдоң бүдүп јат.

Темдектезе: а) тургуза ёй—кайылып јат; б) ёткөн ёй—
иштеди, иштеген; в) келер ёй—ойно ор. г) јакылта—би-
чи.

Айдылган, эрмектин ичинде тоо, јүзүн аайынча баш-
тачыла колболу болуп јат.

5 маскаду. Бичип алыгар. Айдылгандардын алдынан чийү тартып
темдектегер.

ТАНЯНЫҢ ОЛУМИ

Эртен тура айылга ўч немецкий офицерлер кирип келди. База тилмеш кожо келип, шылууны баштадылар.

— Сен кем, айдып бер?

Таня унчукпай турды.

— Сталин эмди кайда?

— Нöкөр Сталин бойының постында—деп кызычак кarezын берди.

Таняны кийиндереле, тышкary алып чыктылар.

Площадьта кижи буур буумын турды. 10 немец буумыны курчай туруп ийдилер. Ого жорт улустарды база айдан келдилер.

Таняны бууның алдында кайырчакка тургузала, бууны мойнына салып ийдилер.

Немецкий офицерлер буумыны фотографировать эдип турды.

Таня кенетийин тың кыйгырып ийди:

— Нöкөрлөр, кунукпагар! Женү бисте болор!

Палачтар офицердин командазыла бууны тартып ийдилер. Таня ол до тужында мынайда кыйгырып ийди:

— Ончозын түнейле бууп болбозыгар! Сталин бисле ко же! Сталин келер!

Палач Таняны согуп ийеле, онын турган кайырчагынның түртүп ийди.

Советский улустар јудруктарын түүнип, ўй улус ыйлаҗып турды. Таняның геройский керегин советский албаты ундубас.

6 маскаду. Куучынды бичип алыгар. Баштачыларын бир чийүле айдылганын эки чийүле темдектегер.

УКРАИНКАНЫҢ КУУЧЫНЫ.

Бир катап мени бойымның деревняма разведкага бардым. Мен олордың јанында тёндө туруп алып, тёмөн көрүп јадым. Ай чыгып келди. Тымык. Турагарда тынду ла неме билдирибей турды. Мен эмеш турала, айылым јаар бастым. Тура ырак эмес туруп жат. Мылтыгымды јажырып койдым. Ийттер де ўрбейт, часовой до бары билдирибейт. Бистин толук бу ла туру. Воротаны ачиш салган. Воротада мени кем де көрүп турғанды билдириди. Мен энемди танып ийеле, јүгүрдим. Эне, деп кыйгырып ийейин дезем јалтанып турум, јууктап келдим.—Эне, слер туруп јадыгар ба?—деп сурадым. Јууктап келеле көрзөм, энемди немецтер бууп салган эмтири. Онон оны арайын чечип алала, сөөгин ту-

ранын жаңына јууп салдым. Јүрегиме оч алар сағыш толо берди.

Баштачы ла айдылганы эрмектин төс члендери болуп жат.

7 маскаду. Эрмектерди бичип алыгар. Олордын ээчени сөстөрин алдынан чијү тартып темдектегер.

1. Көк тенериде јылдыстар суркурап турулар. Эзин салкын араай согуп турды. Агаштардын бүрлери шылыраҗып жалбандажып турды.

2. Аттар ончозы кыймыктады. Абыра јаан табыштана берди.

3. Тенерининг кызыл тандары көрүнип жат. Кладтын жаңында кучыйактар көрүнип жадылар. Тенери јарып жат. Воротанын алты жаңында үн угудып туро. Тан алдындағы јыбар келди. Күн арайын чыгып öксөй берди.

§ 4. Эрмектин ээчени члендери.

Баштачы ла айдылганынан башка эрмектин ичинде **эрмектин ээчени** члендери бар болуп жат.

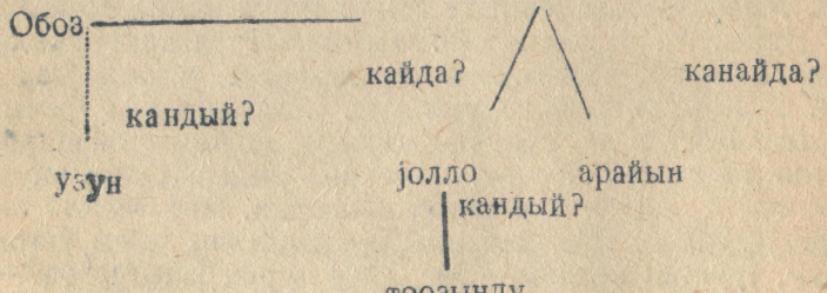
Эрмектин ээчени члендери айдылганды, баштачыны эмезе ээчени члендердин бирүзин жартап жат.

Узун обоз тоозынду, јолло арайын барып жатты—деген эрмекте-баштачызы **обоз**, айдылганы барып жатты. Эрмектин ээчени члендери: **узун**, **тозынду**, **јолло**, **арайын**.

Узун деп сөс кандай **обоз** барып жатканын айдып, баштачыны жартап туро; тозынду деп сөс, обоз кандай **јолло** барып жатканын айдып, **јолло** деген сөсти жартап жат; **арайын** деген сөс, обоз канаиды барганын айдып, барып жатты деп айдылганы жартап жат.

Эрмектин ичиндеги члендердин бойы бойын жартап турганын мындый схемала көргүзеге жараар:

канайып жатты? жылып жатты

Бу ёрө айдылганынан көргөндө баштачы ла айдылганы ненинг учун төс члендери болуп турганы жарт болуп жат.

Кажыла ээчени сөс кандый бир сөстөн камаанду болуп жат, баштачы ла айдылганы дезе сөстөрдөн камаанду болбой, экү бойлоры алдынаң әрмек бүдүрип турар учун, бастыра әрмектин төзөгөзи болуп жат.

Жанысла баштачы ла айдылганынан болуп турған әрмекти тегин, кенитпеген әрмек деп айдатан.

Темдектезе: Салкын согуп жат.

Баштачы ла айдылганынан башка ээчени сөстөри бар болзо, әрмекти тегин-кениткен әрмек деп айдатан.

Темдектезе: Ару кей туранын ичине кийдире согуп турды.

8 маскаду. Эрмектерди сурактар аайынча анылагар. Эрмектин схемазын әдигер.

Былтыр жайгыда мен Ак-Талайда акула деп балык көрдим. Жаан акула палубада жатты. Ол күйругыла ўзүги јок шабылап турды. Акуланың кичинек көстөри чугулду анданыжып турдылар. Команда оны айландыра туруп көрүп турдылар. Менинг нöкөрим акуланың оозы јаар агаш сунуп ийди. Акула агашты әптү ала койды. Агаш сынып чачыла берди.

9 маскаду. Бу кениткен әрмектерди кенитпеген әдигер.

1. Токунап болбой турған аттар ары болдылар. Күзүнилер жаан үнденип шынырай бердилер. Коштогон ўч ат түп-түс јолло шургуда бердилер.

2. Бозом энир кирип клетти. Күски јотконду күн болды. Терс жанынан ёткүн салкын согуп турды.

3. Тенериде јаркынду ай чалып турды. Июль айдын түни јылу. Эмеш-умаш эзин согуп турды. Карапайланып келген садтың ичинде болгом. Агаштардың койу бүрлериңин ортозынан ёткүре тенеридеги јылдыстар суркуражып турды. Кайда да табыш угулбай барды.

10 маскаду. Кенитпеген әрмектерди берилген сурактар аайынча кениткен әрмектер бүдүригер.

1. (Кайда?, (кандый?) булут көрүнип келди.
2. (Кандый?) поезд (кайдан?) (качан?) једип келди.
3. (Кандый?) врач (кандый?) (кемди?) көрүп туру.
4. (Кемнинг?) тракторы (кайда?) иштеп жат.

§ 5. Дополнение, определение ле обстоятельство.

Эрмектин ичинде ээчени сөстөри бойлорының әрмекте колболужары ажыра мындый ўч бөлүктөргө бөлүнип жат: дополнение, определение ле обстоятельство.

Дополнение

Эрмектиг дополнение деп члени предметтин айын көргүзип төс ады кубулткыштай башка кубултыштардың суректарына каруузын берип, айдалганын жартап жат.

Дополнениелер чике де косвенный да болуп жат.

1. Чике дополнение. Көстöчи кубулткыштың сурагына каруузын берип турган дополнение чике дополнение деп адалып жат.

Темдектезе: Аңчы тийинди атты. Колхоз асты кести. Кезик эрмектерде дополнение кубулткыштың кожултазын алынбай да турары бар. Іе андый да болзо, ол эрмектин шүүлтези аайынча көстöчи кубулткыштың сурагына каруузын берип жат.

Темдектезе: Мен бичик алдым. Машина бэгочы асты. Мен кино көрдим. Чай ас.

Көстöчи кубулткышта турган адалтын глаголло башкарынып жат.

Темдектезе: Адуучы романды кычырып салды. Улус аэропланды көрүп турдылар.

II. Таскаду. Чике дополнениелү эрмектер таап бичип алыгар.

1. Косвенный дополнение. Көстöчи ле энчилеци кубулткыштардың кожултазын алынганда алынбаган да косвенный кубулткыштарда түрган дополнение, косвенный дополнение деп адалып жат.

Беречи кубулткышта турган дополнение предмет кемгө?, неге? камаалажып турганын, кайдаар барып жатканын көргүзип жат.

Темдектезе: Адуучыга премия берди. Сен јуунга бар. Председатель улуска доклад айтты. Адазы уулына жакыды. Уулы адазына түней.

Жерлечи кубулткышта турган дополнение предмет кемле? неде? болуп турганын көргүзип жат.

Темдектезе: Ондо кандый улус бар. Библиотека да улус отурылар.

Чыгытту кубулткышта турган дополнение предмет кайдан? кемнен? неден? чыгып турганын көргүзип жат.

Темдектезе: Јыштай анчылар жанды. Айактан чай ичиp жат.

Качан дополнение кандый бир немени ёмёллө будурип турганын көргүзип турганда, ол дополнение ла, ле, ло, ло деп кожулталу болор.

Темдектезе: Ол нёköрлөриле кожно барган. Колхоз колхозло мөройлөжип жат.

Оноң башка, дополнение предметле нени-нени әдип турганын көргүзип турза, ого база ла, ле, лө деп кожулта кожулар.

Темдектезе: Бис ки рееле одын томурдыбыс. Жаныс бычакла узанып болбозын.

Действиенин болуп турган ёйин көргүскен ла деп кожулталу сөстөр база дополнение болуп турад.

Темдектезе: Жайла айас болды. Күнүнгө истеп турат.

12 маскаду. Тексти бичип, дополнение сөстөрин таап, алдынан чиүй тартыгар.

1. Островскийдин „Болот канайда кызыган“ деп романын кычырганда сүреен жилбүлү. 2. Москвадан салган бичик удабай једип келди. 3. Мен магазинге јуреле, товар садып алдым. 4. Бистин председатель доклад айтты. 5. Адуучи ўйиле экү көп трудкүн иштеп алды. 6. Балдар тошто конёкло јылгап јурилер. 7. Малыбыс кыжыла кур семис. 8. Сенде „СССР историязы“ деп книга бар ба? 9. Бистин партиянын бир болгонын көстин чогындый корулазын деп иөкөр Ленин биске кереестеди.

Дополнениелер эрмектин төс сөстөринен бүдери мындый:

1. Дополнение адалгышла айдылары: Балдар школага бардылар. Үредүчи, үрөвчи кітерди үредип туры. Малдар кырда отогылап жат.

2. Дополнение бүткен адыла айдылары: Аттардын жакшизын жекти. Ороомнын әлбегин жарадып көрдим.

3. Дополнение солумала айдылары: Улус оғо айдып турарда, укиаган. Мен сеге кече элчи ийгем.

4. Дополнение турган тоо адыла айдылары: Он экиден бешти айрыза, жети артар. Одуска кожорго келишти.

5. Дополнение болуп бириккен тоолор ады 3-чи јузүнин кожулгазын алынып айдылары: Ўчүлэзин комиссияга тутты. Экилезин албады.

Эренистер косвенный кубулткыштарда туруп, база дополнение болуп турад. Йуунга келгендерди гостиницага жатыргысты. Олғонди тиргизип болбозын.

Качан бир действие әкинчи действиенин учурлы жартап турганда, ол тушта дополнение жарты јок кеберлү глаголло айдылып жат. Мен кычырарга сүүп жадым. Ол барага шыйдынып жат.

Определение

Эрмектин әчени члени предметтин айадгазын көргүзип, кандай? кемнинг? қажы? канча? деп сурактарта каруу бергенде, определение деп адалып жат.

Определение мындай болор:

1. Качественный определение.

а) бүткен адыла айдылары: Жакшы кижи келди. Жараш бүрлөр жайылды.

б) адалгышла айдылары: Алтын јустук. Жес чойгөн.

в) ээчий тоолу тоолор адыла айдылары: Бежинчи күн барып жадыбыс. Он экинчи кижи келди.

2. Тоозын көргүзип турганы. Беш кижи. Он ўурмал. Он јыл ётти.

3. Мензингени.

а) мензинген солумаларла айдылары: Бистин жер жаранды. Оның адазы аңчы.

б) энчилечи кубулткышта турган адалгышла айдылары: Геологтордын ижи јилбүлү. Колхозтын ижи. Аштын түжүми жаранды.

4. Относительный.

Относительный определениелер орус кожулталу коччурлабес бүткен адыла айдылар: Коммунистический партия. Колхозный саду. Физкультурный парад.

5. Эренгистери.

Эренис определениелер кан, тан, ар деп кожулталу эренистерден бүдүп жат. Суркураган јылдыстар јоголо берди. Аймактан келер кижи доклад айдар. Атанатан улус поездти сакып жадылар.

13 таскаду Эрмектеги бичип аллыгар. Определение кандай куучынын ўлۇзиле айдылып турганын көргүзигер.

1. Кадын суузында бел балык бар. 2. Күлер казанын асты. 3. Жараш жерлер Швейцарияда дежет. 4. Алты јыл жаттым. 5. Советский ороондый жайым ороон јок. 6. Менинг жаан карындашы Военный академияда ўренип жат. 7. Аданың алкызы бар ба, энендин эскизи артты ба?—деп Көгөтей айдып турды. 8. Іуун башталганинан бери экинчи час болды.

Обстоятельство

Обстоятельство эдилгенин болуп турган жерин, ѿйин, шылтагын, амадуузын көргүзип жат.

Обстоятельстволор кубулбастарла, эренгистерле, јузүннин кожултазы кожулала жерлечи кубулткыштын кожултазын алынган адалгышла, жарты јок кеберлү глаголло айдылып жат.

Түште күн изў болды. Тенери ёрө көрдим. Түрген мантадып келип жатты. Қырланың ары жаңында табыш угулды.

Жерин көргүзип турган обстоятельство **кайда?** **кайдаар?** деген сурактарга каруузын берип жат.

Городтың жаңында завод туруп жат. Ол ыраак барды.

Öйн көргүзип турган обстоятельстволор **качан?** **качаннан?** **бери?** качанга **јетире?** **узак** па? деп сурактарга каруузын берип жат.

Кече мен мал кабырдым. Кечеден бери айасты. Түнгө **јетире** јүрбе—деп балазын жақарды.

Шылтагын көргүзип турган обстоятельство **ненинг** учун? **неден** **улам?** деген сурактарға каруузын берип жат.

Оройтыла иштен чыгартарга турған ба? Бу урны **канынан** торт јүрүп болбой тұры. Оның келгенине мен тын сүгүндім.

Действие канайып турганын көргүзип турган обстоятельство **канайын?** **канча** **катап?** деп суракка каруузын берип жат.

Тан атту келдим. Ол тын кыйғырып ийди. Канчала катап айтсам угуп турганы јок.

14 маскаду. Тексті бичип, обстоятельство сөстөрін табыгар.

1. Бис байрамды сүреен сүгүнчилү үткүдүбыс. 2. Төмён үч километр жерде завод тудулып жат. 3. Кадын ол жаңында кижи кыйғырат. 4. Бис тан адардан бери эки катап барып јүрдібис. 5. Жайдакка ыраак бааррага күч. 6. Оның шылтуунда мен де барып келдим. 7. „Ленин в Октябре“ деп киноны мен үч катап көрдим. 8. Суу-куш чылап жайканип ыраак жер алыш болбозын. 9. Мени әртенге **јетире** сакып ал.

15 маскаду. Берген обстоятельстволордон әрмектер бүдүригегер.

Агаш аразында, билбезинен ойнод, жаланап, көнкөрө, туура, жут күн болордо, көлдин жақазында, ыраак, былтыр.

16 маскаду. Куучынды бичип, определениен жаңыс чийүле алдынан тартып, адалғыштарды ла олордиг кандайын көргүзип турган определениелериле катай эки чийү тартып темдектегер.

Соок. Эртен тура тайга ойгонып турды. Бийик чибилер эртен турагы боро туманда ўргүлеп турдылар. Кажайып калган бүрлү кайындар бойлорынын кееркемжилү бүрлерин салактадып ийген турдылар. Іе, тайгада ончозы ўргүлебей жат.

Жаңы баракта тан әртенинен ала, табышту, койлөгөн жаңын жайнап жат. Ийделү әгүлдер табыштанып, курч малталада-

ры шынырап јадылар. Јиит комсомолдор күүлөп турган ко-
жонло иштеп јадылар. Јиит ўн кожондойт:

Бу јаскыда сталинский путевкалу,

Тайгага отважный комсомол келди.

Арткандары јаныс ўнле кожондойт:

Удабас кыска ёйгө, тайга ла састар ордына

Бис—Советский республикага,

Городло кожо јаны завод эдерибис.

17 маскаду. Примерлерди бичип алыгар. Точкалардын ордына шү-
үлте аайынча келижер, кандыйын көргүзеечи определениелер -бичигер.
Онын кийининде дополнениелерин чыгара бичип алыгар.

1. Бугун түнле... Jaan тоозындалып калган агаштарды
ла чечектерди јунуп салды. 2. Мен.. кейди ачыркап тынып
турдым. 3. Ыраакта... агаштар көрүнүп турды. 4. Агашта
улустын... ундери јаныланып турды. 5 Кеме суунын... ўсти-
ле јүзүп јатты. 6. Же күн чыгыш јанында... булуттар база-
ла катап көдүрилип турды. 7. Эниодин тым турганында ке-
че кенетийин.. күзүрт јайыла берди.

18 маскаду. Тексти бичип алыгар. Определениени алдынан, чийү
тартып, ол кандый суракка каруу берип јат, айыгар. Суракты, опреде-
ление кандый сөсkö колбулу болуп турган сөстин ўстине тургузыгар.

Агаш јазалга керектүү. Срангай кыска ѡлды сас кезип
салган. Агаш кезечилер агашты кезип турдылар.

Томоноктор ишке чаптык эдип турдылар. Олор, улус-
тын бастыра эдин бүркөп, күчин чыгарып турды. Баштап-
кы комсомольский бригада састы куррадып турды. Экинчи
бригада строительный площадканы арчып турды. Улус сас-
та срангай чымалыдый эрчимдү иштеп турдылар. Бригада-
ларга азыкты городтон јетирип, берип турды. Комсомолдор
бойынын көрүмжилү ижиле коммунистический партияга ла
комсомолго берингенин көргүзип турдылар.

19 маскаду. Ўзүкти бичип алыгар. Обстоятельствоны чыгара бичип
алып, олордын каруу болуп турган суректарын айып беригер.

Бис комелү арайын јүзүп јаттыбыс. Кемечи бойынын,
узун урыгын, баткак састан јүк арайдан чыгарып турды.
Лилиянын тудуш төгерик јалбырактары бистин кемебиске
јыларына jaan чаптык эдип турдылар. Бис тростинкаларга
једиц алдыбыс. Суу-куштар бууктан табышту көдүрилип
турдылар. Мылтык табыштары јаныс аай чыгып турды. Тал-
түшке јетирө бистин кемебис кырына чыгара күшле толуп
турды.

§ 6. Колболу ла колбо јок эрмек

Эки, эмезе оног до көп эрмектер бойы—бойлорыла колболыжып, бир куучын бүдүрип турат. Ол андый колболу эрмектер бойлоры алдынан баштачылу, айдалганду болуп турат. Оног айрып алган кажыла үлүүзибайы алдынан эрмек болуп жат.

Темдектезе: Салкын тымый берди. Талай толкуланарын токтотпой турды. Бу мында бойлоры алдынан баштачылу ла айдалганду эки эрмек. Олордын кажызыла бойы алдынан шүүлтени божодо айдып жат. Андый эрмектерди тегин, колбо јок эрмек деп айдар.

Је, ол андый бойлоры алдынан турган колбо јок эрмектерди колболу бир эрмек эдип ииери бар. Темдектезе: Салкын тымый да берерде, талай толкуланарын токтотпой турды.

Онойдоңдо, колболу эрмек деп айдып турғаныбыс, бир шүүлтени јартаарга әки, эмезе онон до көп эрмектердин колбогоны болуп жат. Темдектезе:

Колбо јок

Таң јарыды.
Күн ёксёди.
Чалын суркурап жатты.

Колболу

Таң адып, күн ёксё-
ёрдö, чалын сур-
курап жатты.

Колболу эрмектерге биригип турган эрмектер бойы бойлорынан токтой түжер темдекле болжун турар.

20. маскаду. Колболу эрмектерди чыгара бичип алыгар.

1. Кожух таштын кийининен ўштүлердин позицияларын туралабайла көрүп турды. Бурулчыктын ары жаңында капчал көний берди. Онын әлбек ёбчи откүре ыраактагы туулар көгөрүп көрүндү. Чыт эткен калын агаштар, капчалды бөктөп турган кырды төмөн тыгылып түшкен турды. Кырдын бажы јылым кайа таш бололо, торт кулаш кайыр күрее турат. Ондо ўшпөлердин шибеези, капчалдын созынан чыккан шоссе жол јаар улап салган он алты уй мылтык туруп жат. Качан колочна варатадый капчалдан чыгып келерде батарея ла пулемёттор аткылады. Јум јер артпады. Солдаттар таштын кийинине ойто жажына берди.

Серафимович „Железный поток“.

21. маскаду. Бу берилген колбо јок эрмектерди колболу эрмектер эдигер.

1. Јас келди, Кар кыйылды. Көк јозуп келди.
2. Аркада куран багырды. Мекеш эмеген чочуй берди.
3. Карлар түрген кайылды. Суулар јаскы сууга көпшиди.

4. Сууның күчи электростанцияның машиналарын күй-
мыктадып жат. Машиналар электрический ток берип туре.
5. Күндер жылды. Күүктин үни жынкылдады. Кижинин
јүреги оморкоп жат.
6. Ўредүчи диктовать этти. Ўренчиктер жастырбаска
кичеемелдү бичип отурдылар.

22 таскаду. Бойыгар сананып колболу бир канча эрмектер бичип
алыгар.

ФОНЕТИКА

Фонетика дегени греческий тилде эрмектин табыштары керегинде наука деген сөс (греч. фонэ—табыш, үн) кандайла тилдерде эрмектин табыштары керегинде жартаганы.

Кандайла кижи бойының шүүлте санаазын өскө кижиге куучындап билдиритип жат. Кижинин куучыны эрмектерден бүдүп жат, эрмектер сөсгөрдөн бүдүп, сөстөр табыштардан бүдүп жат.

§. 7. Эрмектин табыштары.

Бистин куучын эрмектерди, айткан кажыла сөзибис табыштарға үлелип жат. Ол табыштарды бис бойбыстын тамағыбыстын, тандайбыстын, тилибистин, эрин тижибистин болужыла айдып турубыс.

Бис качан сөстөрди айдып, табыштар чыгарарыбыста, опкобистен кей чыгара тынып жадыбыс. Кей тыныш тартынар тамак ажыра кејир jaар барып жат. Кејирде лезе үн чыгарар сказкалар бар. Ол связка-учуктар тартылып калган тузында, олордын ортозында кей барып откондо, олор тырлажып, үн болуп барып жат.

Кей үнле кожо оос ажыра, эмезе тумчук ажыра барып турат. Ол келген кей тилге, тишке, тандайга жыжылып шуулт боло берип жат. Онын учун кезик табыштар уннен, кезиги шуулттан бүдүп турат: а, о, в, м табыштарды айтканда үн угуллып жат; к, п, с, табыштарды айтканда жанысла шуулт угулуп, туйук айдылып жат.

Табыштарда үн барын ла јогын билип алар керегинде кандай бир табышты айдар түштә, кулактарды алаканлат түй түдүп аларга керек. Онойлып уккажын, башта табыш угулза, ол үн болор. Же үн угулбаза, ол јукле тунгак шуулт болор.

Табыштар үндүлерге ле туйуктарга болүнип жат.

2. Морфология ойр. яз.

§ 8. Б у к в а л а р

Бичиир түштә табыштарды букваларла темдектеп јат.

Табыштарды бис айдын, угун јадыбыс, букваларды би-
чиш, көрүп јадыбыс. Буквалар – эрмектин табыштарынын
молжолу (условный) темдектери.

Ойрот тилинде ол андый табыштарды темдектеерине 35
буква бар болуп јат. Ого үзери орус тилден кирген сөстөрдө тузаланарга эки (ъ) – мягкий знак ла (ъ) – твердый
знак темдектер бар. Онайордо бастыразы 37 темдек. Бук-
валар бастыразы тургузылган ээжи аайынча туруп јат.
Онайып ээжи аайынча турганын алфавит деп айдар.

А Л Ф А В И Т

Аа	Бб	Вв	Гг	Дд	Җј	Ее	Ёё	Жж	Зз	Ии
а	бө	вө	гө	де	ј	е	ё	ж	зе	и
Йй	Кк	Лл	Мм	Нн	Ңң	Оо	ӦӦ	Пп	Рр	
й	ка	эл	эм	эн	эн	о	ö	пе	эр	
Сс	Тт	Үү	Үү	Фф	Хх	Цц	Чч	Шш	Щщ	
с	т	ү	ү	эф	ха	це	че	ша	ща	
ъ	ы	ъ	ъ			э	ю	я		
твёрдый знак	ы	мягкий знак	ъ			э	ю	я		

Бастыра көргүзилген 37 буквалардан х, ф, ц, ш в, ла (мягкий знак) ла ъ (твёрдый знак) жаңысла орус тилинен кирген ле интернациональный сөстөрдө бичилип турар.

В ла ф деген түйүк табыштарды айдарда, алдындағы ла устиндеги эрин узада чойбулип айдалат. В деген табышты айтканда, кей үнле кожо чыгып јат. Је ф деген түйүкты айтканда жаңысла кей чыгып јат.

Ц деген түйүк табышты айтканда кижи эрдин Т түйүкты айдарга белетенип алала, С түйүкты әлес эдип айдып јат: **T+C**.

Ш деген түйүкты айтканда кижи эрдин Ш деп түйүкты айдарга белетенип алала, Ч деген түйүкты әлес эдип айдып јат: **Ш+Ч**.

Темдектезе:

- Цилиндр
- Фабрика
- Колхоз
- Ямщик

Диван

- Телефон
- Объездчик
- Цапля

23. *таскаду*. Басняны бичип алыгар. Кату үндү табыштарды жаңыс

чиүле, јымжак үндү табыштарды эки чиүле тартып темдектегер. Орус тилден кирген сөстөрин чыгара бичип алғар.

МАРТЫШКА ЛА ОЧКАЛАР

Мартышка карыган чагында,
Кёзинен уйадап тура берди.
Улустан ол мыйнайда укты:
“Очкаларды таап алза,
Көстин оорузы неме эмес”.
Угуп жүргени санаазына кирди,
Алты-јети очкалар алды
Олорды ары-бери айланыштырды.
Кезикте караптуйга апарып турат,
Кезикте күйругына апарып идет.
Кезикте јытап та көрöt,
Кезикте тилле жалап та турат.
Канайып та турганда
Очкалардан бир де түза болбойт.
— Тьфу, тегин ле неме турбай,
Улустын төгүнин угуп тургандар,
Оңчозы тенектер эмтири.
Очкалар алза јакшы дешкендер,
Јакшызы да онын јок эмтири—деп,
Мартышка адылып сайлып турды.
Онон ары ачынганына чыдабай,
Очкаларды ташка жара сокты,
Очкалардын чачылған оодықтары,
Шыныражып буркуража берди.

(И.А.КРЫЛОВ).

§ 9. Үндү ле туйук табыштар.

Табыштар үндү ле туйуктарга бөлүнет. Бис качан үндүлерди айтканыбыста, туйуктарды айтканына көрө, оозыбысты жаан ачып јадыбыс. Туйуктарды айдарда кижи эрменгинг органдарынын болужыла айдып жат. Педеген туйукты айдарда, кижинин эрди тын кыпшила берет Тедеген туйукты айдарда кижинин тилиниң бажы үстинdegи тиштерге тийет. Үндү табыштарды айтканда кижи оозын качаңда онойып этпей жат.

§ 10. Үндү табыштар

Кей бир де јерге туйуктанбай чыгып турган табыштарды үндү табыш деп айдар,

Үндү табыштар үниен будүп жат, олорды айтканда шуулт јок. Онын учун үндү табыштарды кожондорго женил. Бисте үндү табыштар бастыразы он эки а, е, ё, и, о, ё, у, ў, ы, э, ю, я.

Бис кандыла үндү табышты айдарыбыста, тилибисти ёскё-ёскё јерлерге көдүрип буулебиске тийдиредибис, эрдибисти башка-башка кеберлү әдип туралыбыс оозыбысты јаанадып эмезе кичинектеде ачып туралыбыс, онын учун бистин айдып турган үндү табыштар башка-башка болуп углат. Бу **а**, **у**, деген табыштарды айтканынан **э**, **и**, деп табыштарды айдарыбыста эрин ле тил башка кебер алынат. Айдарда, үндү табыштар бойынын айдылары аайынча катула јымжакка болунип жат.

Кату үндү табыштары: **а**, **ё**, **о**, **у**, **ы**, **ю**, **я**.

Јымжак үндү табыштары: **э**, **е**, **и**, **ö**, **ү**.

Кату ла јымжак үндү табыштар мындый эжерлү ле эжери јогына анылайып жат.

Эжерлү үндү табыштар:

а	о	у	ы
э(е)	ö	ү	и

Ойрот тилинде үндү он эки мындый табыштар бар; **а**, **е**, **ё**, **и**, **о**, **ö**, **у**, **ү**, **ы**, **ю**, **я**. Олордың **а**, **ю**, **я**, **ё**, **о**, **у**, **ы**, деп табыштарын кату үндү табыштар деп айдар **э**, **е**, **ү**, **ö**, **и** деп табыштарды јымжак үндү деп айдар.

Онон башка бастыра үндү табыштар эрии чойилер ле эрин чойилбес үндү табыштарга болунип жат. Темдектезе, бис качан **о**, **ö**, **у**, **ү**, **ю** дей табыштарды айтканыбыста эрдибисти буре-чойүп айдып јадыбыс, айдарда олор эрин чойүлдер табыштар болуп жат. Іе **э**, **е**, **з**, **и** деп табыштардың дезе эринди чойбай чыгара айдып јадыбыс. Айдарда олорды эрин чойүлбес үндү табыштар деп айдатан.

а) эрин чойүлбези:

тилдин кийин жаны көдүрилери

а	ы	я
э(е)		

тилдин, бажы көдүрилери

а	ы	я
э(е)	и	

катулары

о	у	ю	ё
ö	ү		

б) эрин чойүлери:

јымжактары

о	у
ö	ү

Үндү табыштардан **о**, **ö**, **у**, **ү**, **ю**, **ё** деп табыштарды эрии

чойүлөр деп айдар, а, ы, э (е), я деп табыштарды эрин чой-
үлбес ўндер деп айдар.

24 маскаду. Бу стихотворенини бичиүлөр, эрин чойүлөр ўнду та-
быштарды темдектегер.

КЫЗЫЛ ГВАРДИЯ

Гвардия деген күлүктөр,
Кандың бүткөн баатырлар?

Бистин^{*} кызыл гвардиябыс
Баатырлардың баатырлары,
Бөкөлбөрдиг бөкөзи.

Жуучыл бүткөн гвардиянын
Жуулажары, јоголторы кем?

Кызыл баатыр гвардиянын
Кыратаны фашисттер!
Јоголторы Гитлер!

Калапту бистин^{*} гвардиянын
Корыйтаны не? Кичеейтени не?

Јарааш бистин^{*} гвардиябыс
Јайым јүрүм кичеейтен,
Совет јанын корыйтан.

§ 11. Чойё айдылар ўнду табыштар

Ойрот тилиндеги кезик сөстөрди айдарыбыста ўнду та-
быштары узада айдылып турат. Онойдордо бистин тилде
андый узада айдылар ўнду табышту сөстөрди јастырбай
бичирири јаан учурлу болуп жат. Андый сөсти бичигендө эки
түнөй ўнду табышты коштой бичири учурлу.

Темдектезе: уул, тоо.

Андый узада айдылар ўнду табашты эки буква коштой
бичибес болзо, ол сөстөн учурлы сранай ѡскөлөнө берер.

Темдектезе 1. Сок, кол, јан, әр, ўр, ок

2. Соок, коол, јаан, ээр, ўур, оок.

25 маскаду. Бу ёрб берилген чойүле айдылбас ла чойүле айдылар
уюнду табышту сөстөр таап, көргүзү аайынча эрмектөр бичигер.

1. Айылга јан.

2. Јаш кижи келди.

1. Јаан тура туры.

2. Тынг јааш јаады.

26 маскаду. Эрмектөрди бичип алала, чойүле айдылар ўнду табаш-
ту сөстөрин алдынан чийү тартып темдектегер.

ТҮНДЕГИ КУУЧЫН

Шуурганду түн болгон
Шуулап әмди кар түшкен,
Энези уулчагын орында
Эркеледип јайкаган.
Уулчак дезе уйуктабай
Удура энезин көрүп јатты,
„Кайран адам кайда?—деп,
Карануй түнде сурап турды.
„Калак, балам, сениң адан,
Канду јууга барган эди.
Кайра ойто келерин
Билбелим”—деп, энези айтты.
„Барган јолы соой берди,
Бажы базылган болбой”—деп,
Кöёркий уулчак кунукты.
„Фашисттерди токпоктоп,
Бараксан эрим өлгөн болзо,
Төрөл Совет јери учун,
Тögүлип каны аккан болзо,
Баатыр аданды сананып,
Балам, калак, ыйлаба!“ — деди.
„Адам, адам, кайран, адам!
Капшай түрген özöдим,
Адыжатан мылтыкты,
Кабыра колго тудадым!
Öштөп келген буржуйды
Öртөй әмди ададым.
Өлбөс тынду баатыр болуп,
Төрөл јерим корыйдым”—
Уулчак тура јүгүрип келди,
Уйкы јокко энезиле
Узун түнге куучындажа берди.

§ 12. Элес айдылып турган ўнду табыштар

Ойрот сөстөрдө кезик ўнду табыштар угулбай әлес айдылып турары бар. Айдый әлес айдылар ўнду сөстөрди бичирде онын бир де табыжын јылайтпай бастыразын бичиргө керек.

Онызы мыидый сөстөр:

айдылары	бичири
удра	удура
бастра	бастыра

әбре	әбире
кree	кирее
азра	азыра
кра	кыра
сыйны	сыйны
жалтрак	жалтырак

27 таскаду. Бойыгар сананып, андай үндү табыжы элес айылар сөстөр таап, олорды канайда бичири аайынча бичигөр.

§ 13. Үндү табыштардың чын бичири ээжизи

Бистин ойрот тилинде кандайла сости алза, онын тазылында үндү табыштары кату үндү болзо, ого кожулар кожулталарынын үндү табыштары база кату үндү болор учурлу.

Темдектеп айтса:

Колхоз-чы-лар	Ат-ту-лар
Кыра-чы-лар	Күйрук-ту
Малта-лу	Мал-чы-лар

Тазылынын үндү табыштары јымжак үндү болзо, кожулталарынын да үндү табыштары јымжак болор учурлу.

Темдектеп айтса:

Иш-мек-чи-лер	Кареп-чи-лер
Мөрөй-лөж-ör-и-бис	Сү-ме-чи-лер.

Онын учун, ойрот сөстөрдин үндү табыштары кату болор, эмезе јымжак болор. Үндү табаштары ончозы кату үндү сөстөрди кату сөстөр деп айдып јадыбыс. Сөстөрдин үндү табыштары јымжак болзо, андай сөстөрди јымжак сөстөр деп айдып јадыбыс.

Онон башка ойрот тилинде үндү табыштар эрди чой-үлер үндү табыштары аайынча түнгележери бар болуп жат. Онын аайы мындый:

Сөстин баштапкы ўйезинде үндү табыжы эрин чой-үлер о эмезе б болгоjын, арткан ўйелеринде дезе А ла Е ордина оло ј болотон.

Темдектезе: болгон, обогён, божоғон, көжөгө.

Је сөстин баштапкы ўйезинде үндү табыжы эрин чой-үлер О, У, эмезе ј, у, болзо, экинчи ўйезинде угудып турган Ы ла И ордина У ла ј болуп туарар.

Темдектезе: болуп, көрүп, көрүш, болуш.

Је бу ээжиге откөн ойдин болым, көрдим, толды урды оног до ёскө глаголдор киришпес.

База бу ээжизи аайынча мэнзинген солума кожултазы база киришпес учурлу.

Темдектезе: колум деп угудып турган ордина колым деп бичири, көзүм деп угудып турган ордина көзим. Деп

бичиир. Је эки үйенин кийининде үйелеринде бу әэжи тургузылбай жат.

Үндү табыштардың э, е, ё, ю, я үндүлерин бичиир әжиннү учуры база жаан болуп жат.

Э деген үндү табыш, ойрот сөстөринин, баштапкы буквазында бичилер.

Темдектезе: эржине, эзен, эмик, элик. Онон башка ойрот тилинин сөстөринде Э табыш экиленип тургажын экилезн эки Э әдип бичиир (әэр, әэк).

Орус тилден кирген сөстөрдө учуралгажын, ол ло айынча бичилип турар.

Е— үндү табыш, ойрот тилинин сөстөринде сөстин ортозында бичилип турар.

Темдектезе: кејим, кичеемел, телеген.

Орус тилден кирген сөстөрдин баштапкы буквазы болуп турга, Е үндү табыш Й ле —ИЕ деп кычырылып турар (Ефим, Елена) Ю, Я, орус тилден кирген ле сөстөрдө бичилип туры.

Је орус тилдин әэжизи айынча ю, я деп үндү табыштар үндү табыштардың кийининде ле ъ, ъ знак темдектердин кийининде, база сөстин баштапкы буквазы болуп турган тужында йа, йу деп кычырылып турар. Темдектезе: (Яша, маяк, объявление, конъяк, Юра, вьюшка, пою, мою).

§ 14. Туйук табыштар.

Үндү табыштарды айдарда кижининг оозы үндү табыштарды айтканы чылап тын ачылбас. Онын үстине кей кижининг оозында кандыла буудактарга учурал жат: ол әмезе тил тандайга тебилген, ол әмезе әрин тын жапшыныжып калган, онон до боско буудактар.

Кезик туйук табыштар мынайда бүдүп жат: кижинин оозында тын жапшынып калган органдарга үстүги, алтыгы әринге, тил ле тишке, тил ле тандайга учурайла, олорды туура ачала, адымып чыгат. Андый туйук табыштар мындый: б, г, д, й, к, п, т, ц, ч, щ.

Олорды бирле тем айдар, олорды чойё айдып болбос онын учун, олорды элес туйуктар деп айдар.

Кезик туйук табыштарды айтканда тын кажылган әмес кей эрмектин органдарына, тандай ла тилге, үстүги әринге, үстүги тиш ле алтыгы әринге табарат. Андый туйук табыштарды, чойулгек деп айдатан, темдектеп айтса: в, с, з, л, ж, м, н, и, р, ф, х, ш, й. Ол туйук табыштардың кажызында да, кей канчала көп жеткенинче узада чойё айдылып турар.

Анайдарда туйук табыштар бастыразы үнгүр ле туйуктарга болунер:

Үнгүр түйуктары: б, в, г, д, ж, з, л, м, н, ир, ѫ.

Тунгак түйуктары: к, п, с, т ф х, ц, ч, ш, ѿ.

Ајару: Је, үнгүр түйуктардың м, н, и, л, р, ѫ, түйуктары сонорный деп адалып жат.

Түйук табыштар орус тилден кирген сөстөрдө кату да јымжак та айылары бар. Олордың јымжак айылып турганын темдектеп Ъ (мягкий знак) тургузар.

Түйук табыштардың элестери де, чёйё до айылары эки группага болүнип жат: үн айылып туары (үн учуктар кыймыктап туары) жарт түйуктар деп айылар, темдектеп айтса: б, в, г, д, онон до ёскö; үн јок айылары (үн учуктар кыймыктанбай жат) тунгак түйук деп айылып жат, темдектезе: к, п, с, т, онон до ёскöзи.

Түйук табыштардың ц, ч, ш, дегендеринен ёскöзи, ёскö тилдерден кирген сөстөрдө кату да, јымжак та айылар. Онын учун олордың учында Ъ темдек турар учурлу.

Темдектезе:	промышленность	портфель
	область	картофель
	июль	шинель

Ойрот тилинин бойында үндү табыштардың аайынча үнгүр ле, тунгак түйук табыштар “ъ”, знак темдек јокко кату да јымжак та айылар.

Темдектезе: (от—öt, кол—кöl, кул—kül, ком—köm, кос—kös, тон—tönön, така—теке, арка—örkö, тош—tösh, кын—кин.

§ 15 Үнгүр ле тунгак түйуктарды чын бичиир әэжизи.

Сөстин тазылы үнгүр түйүкка токтогон болзо, кожулар кожулталары да үнгүр түйүктан башталар учурлу.

Темдектеп айтса: Мал-га, мал-дын.

Балдар-га, балдар-дын.

Јар-га, јар-да.

Колон-ғо, колондор-дын.

Кöl-ди, köl-döñ.

Ёскö тилдерден ойрот тилине кирген сөстөрдин үндү табыштары колый катула јымжак үндү табыштарлу да болотон. Темдектеп айтса: Артельдиг

Промышленностьнын

Фабриканын.

Пионерлерге.

Ёскö тилдерден ойрот тилине кирген сөстин тазылынын учында үндү табыш кату үндү болзо, кожултазынын да үндү табыжы кату үндү болор учурлу.

Темдектезе: Перо-ның
Делегат-тын
Аэроплан-ның.
Комсомол-дор-го.

Өскө тилдерден кирген сөстөрдин тазылышының учындағы үндү табыштары жыжак үндү болзо, кожултазының да үндү табышгары жымжак болор учурлу.

Темдектезе: Бригадир-дең.
Председатель-дин.
Газет-тин.

Албанду кебер әдилгелер бу айтканына келишпес: (алдыр-т, апар-т, жанлыр-т, көдүр-т).

Бу айтканына мындың сөс келишпес: (ман-та, он-то.)

Сөстин төзи тунгак туйукка токтогоң болзо, кожултазы да тунгак туйуктан башталар.

Темдектеп айтса: аш-тын, ёмölük-ткн, кеп-ке, карандаш-ту, бут-ту, көс-тү.

Ајару: бу айтканына өскө тилден кирген сөстөр киришпей жат (колхоз-тын, завод-то, город-тын).

28 маскаду. Көчүрип бичиирде точкалардың ордына керектү түйүгүн турғузыгар,

Эски жыртық тон... у,
Карыган атту жүрерим... е,
Ja...ыл ёсөкти ѡрё,
Койлор браатканын ундуба... ам
Булут ошкош жүргүлей... ен,
Оны көрүп кунуга... ам.
Бу ненин учун менин эмес,
Ырыс жыргал... у жүрүм меге,
Не жетлеген деп санай... ам.
Jaйда, кы... та аштап,
Түни тү... иле иштейтем,
Бай күнине де иште... ей,
Тойу семис жүретен.
Ол озогыда болгон,
Оны жаман түштүй санана... ым
Каң ичкен байлар әм... и јок,
Кайралду колхозтың жүрүми эмди
Эмди кей де ару.
Тенери де жарык неме... ий,
Эмди мен колхоз... о малчы,
Төрбл өзөктөрдө жүрүп ja... ым
Ондо төрөл алтайдан ыш чыгып туры,
Ондо кой малы... ыс отоп жүрү
Бу бистин жоёжобис,

Бис... ин јонның јыргал күчібісі
Айландыра көрөлдөр,
Совет алтайдын... чечектөр—турганын.
Эмди качан... а алтай тууларына,
Озогы јайну келбес.
Бу јүрүмди бис јуулап алганы... ыс,
Оны штүлер качан да алып болбос;
Биске ырыс јыргал берген
Ойгор Сталин зәндик болзы!

§ 16 Эки үндү табыштын ортозында турган тунгак түйуктар үнгүр эжери боло берері.

Сөстин тазылсының учындағы турган эжерлү тунгак түйуктын алдында да, кийининде үндү табыш турар болзо, ол эжерлү түйук табың бойының үнгүр түйугы боло берер.

Темдектезе: ат—ад-ып, сат—сад-у, кал—каб-ыла, көп—көб-изин, кас—каз-ын, аш—аж-ым, мажак—мажаг-ы.

Эжерлү тунгак түйуктар: б-п, г-к, д-т, з-с, ж-ш.

Ајару: Качан сөстин тазылсының эки түйук табышка токтозо, сөстин учындағы эжерлү тунгак түйук бойының эжерине көчпей жат.

Темдектезе: сырт—сырты, жарт—жарты, арт—артып, төрт—төрти, торт—торты, курс—курсы.

29 маскаду. Көчүрип бичириде божодып ордына чийү тартып салған түйуктарын бичип туругар.

1. Адабыс андалап барада, мени ле кичү карында-ымды кожо апарды. Бис кыр бро чы-ар де-ип турдыбыс. 5. Жаан салкын со-уп тенеринин¹ булу-ын тарка-ып ииди. 3. Жайғы күнде ағаш аразында күштар үнин у-уп јүрединг. 4. Кызыл черү бистин Сою-ыбысты корулац жат. 5. Полкто мылтықтын табы-ы угұлып турды. 6. Колхозко аш ке-ер, аш со-ор машиналар келди. 7. Кару балам, сен нени э-ип аларга түрүнгө?—деп, уулына ай-ар күүни келип турды. 8. Байадан же-ип салған аттар кыштын соо-ына чыдабай қалтыражып турдылар. 9. Тенеринин танда-ы көрүнин турды. 10. Көлдиг толкузы узү-и јок чайбалай турды.

30 маскаду. База андый ок иш. Жанысла эжерлү түйуктары „к“ да „г“ болор.

Мен балык тудуп ал... ам. Ол балы... нмды быжырып ји... енибис. Улаган анду балы... ту јер. Онын балы... н семис. Аспа...тын бури тё...улди. Јыштын аспа...ы көп. Айма...та јуун болды. Көк-Суу айма...ында аш јакшы бүтти.

31 маскаду. База андый ок иш. Жаныс эжерлү түйуктары “т” да “д” болор.

Атту јүрер черү, а...ын сүреен кичееп жат. Колхозчылар

јуун әтти. Јуунын э...иң алала, таркады. Айылдар ончозы от...орын очурди. Јаныс ла айыл о...ын очурбе...и.

52 *маскаду*. База андай ок иш. Јанысла эжерлү түйуктары "с" ла "з" болор.

Мен бө...төр садып алдым. Ол бө.. имен кийим көктөөрим. Тыт агаш ко..ту болотон. Оттын ко..ы сүреен кызу. То...кайын агашта будет. Кайыннын то...ынан төгөт ағызат. Камыш са...та будүп жат. Јыштын са..ы јиткеқ.

53 *маскаду*. База андай ок иш. Јаныс эжерлү түйуктары "ш" ла "ж" болор.

Аштар бышты. Колхоз а...ны кезе берди. Бұ јыл атардын түжүми јакшы болор. Кузукты мө.. төрдөг алып жат. Јыштын мө..и койу. Бистиг јerde калаш садар магазин бар. Анда јүзүн јүүр әдип бышырган кала..тар бар. Ол магазинге кая-жаа арыштын да кала..ы келип турат. Андрей обөгөн озо кош тартатан. Ол ко..ын Чарғы-Оозынаң Кош-Агашка јетиретен. Озо јол коомой ту...ында, ко...ты тартарга күч болгон.

Сөстин тазылынын учында эжерлү тунгак түйуктар турза, оноң кожулып турган кожултазы ўндү буквадан башталза,-"т" тунгак "д" боло берер, "и"-тунгак"б" боло берер, с-з боло берер ш-ж боло берер, к-г боло берер.

§ 16. Јаан—заглавный буква.

Буквалар јаан да, јолдын ичине бичири кичинек те болуп жат. Эрмекти баштап бичиүрде, ээжи аайынча јаан буквала баштап бичири. Јаан буквандын точканын, кыйгылула суракту темдектин кийининде бичип жат. Оноң ѡскожаан буквала баштап берилген ёс аттарды, ѡскортин айтса адын, ёббөзин, городтордын адын, суулардын, талалардын, ороомнын оноң до ѡскөзинин адын јаан буквала баштап бичири. Неделенинг, айлардынг, уктардын адын кичинек буквала бичири: вторник, январь, француз. Учрежденилердин аттарын бичириде, јаан буквандын баштапқыла сөзинде тургузар (Албаты комиссарлардын соведи. Москвандын транспорт инженерлеринин институты). Эки сөстөн будүп турган ёс ат сөстөрди, эки сөстин экилезин јаан буквала баштап бичири. (Бисте „Кызыл-Мааны“ деп колхоз бар. „Кызыл-Ойрот“ деп газетти кычырып туруй ба? Мен Кан-Оозында болтый) Литературный произведение-лердин, пьесалардын, журналдардын аттарын көвичкала болуп салар учурлу („Кызыл-Ойрот“, „Сибирские огни“ деп журнал бар.)

Кижилердин, јерлердин городтордын деревнелердин, талайлардын, көлдөрдин, суулардын аттарын өс аттар деп айдатан, өс аттар жаңи буквалардан бичилет.

34 маскаду. Толо эдип каруу береле, бичип алыгар.

Көргүзү: „Казактар“ деп куучынды кем бичиген? „Казактар“ деп куучынды Лев Толстой бичиген.

1) Российский Социалистический Федеративный Советский Республиканы Албаты комиссарларынын Совединин председатели кем?

2 Владимир Ильич Ленин качан төлгөн? 3) Кунбадыш жаңынан бисле кандый государстволор граничить эдип жат? 4) Швеция кандый јарым ортолыкта туруп жат? 5. Бистин Орт область качан төзөлгөн? 6. Пиренейский јарым ортолыкта кандый укут улус жадып жат? 7. Слер кандый јылда кандый айда, кандый числодо чыкканыгар?

Керектү состояри: 1) 1924 јылда январьдын 21 күнинде; 2) Финляндия, Турция, Германия Румыния; 3) Скандинавский јарым ортолыкта; 4) Испанецтер, португалецтер, баски, каталонецтер.

§ 18. Состин ўйези.

Кажыла сости айткыныбыста бир, эки үч онон до көп ўзүктен тынып туралыбыс. Алдыбыска от камызып койгон свечи түргузала, онын жалбыжы жаар кандайла сости айда-рыбыста оттынг жалбыжы жаңыс катап эмес, көп катап желбиреп турганын көрөрибис. Бир сости айтса ондо ўнду табыш тоозына ун чыгара тынылып турар.

Ада деген кыска сөс, трактор деген узун состиң керексинип турган ўзүк кей керексинип жат. Ненин учун дезе, олордун әкілесінде ўнду табыштарынын тоозы түней болуп жат.

Бир ўзүк кей келижип турган состиң болүгин ўие дей айдар Состин ичинде кинча ўнду табыш бир болзо, онын ўйези анча ск болор.

Үйеде качан да болзо ўнду табыш бар болор жаңыс ўнду табыш состиң ўйезин бүдүрип турар. Туйук табыштар ўнду табышы жогынан ўие бүдүрип болбос.

Темдектегежин: а-ду, о-ду у-дар-ник.

Ойрот тилинде „и“ ле „и“ буква бар. Онын „и“ буквазы ўйени бүдүрер, „и“ дезе ўйе бүдүрип болбос. Темдектегежин: не-кей, не-кей-и.

35 маскаду. Бу берилген состиңди ўйелерине болтугер.

Некей, койон, јойгон, тайлар, карагайлардың, таайым, кижидиң, советский.

„И“ деп табыш качан да болсо ўндү табышла кок айдылып жат, оның учун ўйе бүдүрип болбос. Оны ўйе бүдүрбес деп айдатан.

Кезикте сөсти јолдың учиңда бичигендө, јолго батпай турар. Ол тужында ол сөстин баштапкы болугин ол јолдо артырып, батпаган болугин жаңы јолго көчүрип турар.

„И“ буқкадан башталған ўйени болуп кочурине жарабас, ол јолдо артып калар учурлу (кой-лу, кейден ж.).

36 таскаду. Бу әрмектерди бичип, кажыла сөсти ўйлерине чију тартып болүгер,

УЛУ ОКТАБРЬСКИЙ КҮНДЕРДЕ.

Смольныйда иш кайнап туро. Революцияның башчылары восстаниени баштап, түндерди уйку јок откүрип турдылар. Мылтыкту ишмекчилер городтың кандыла јерлеринде кайралы јок тартыжып турды. Ыраак јerde пушкалардың табыштары угулуп турды. Каан башкарузының чачтырган отрядтары келип, мылтыктарын табыштырып турдылар.

37 таскаду. Бу куучынды бичигер. Бичип турар тужында, кажыда јолдо сөсти кочу, егіне келиширигер.

„Бистин советский албаты социализмди төзөди, социалистический жазалды бүдүрди, өскөртип айтса, марксистердин адап турған, коммунизмнин баштапкы, ол әмезе јабыстагы фазазын будүрип алған. Онайткондо, әмди бисте коммунизмнин баштапкы фазазы—социализм бүткен (узак ѡйлұ колчабыжу). Ончозына жарт, коммунизмнин бу фазазының төс әәжизи мындый: „Кажыла кижиден оның күчинче алар, кажыла кижиге оның иштеген ижинен көрө берер“. Бу бар немени, социализмнин јуулап алғанын бистин Конституция жартап көргүзөр учурлу ба? Бу јуулап алғанды ол бойна төзөлгө әдінер учурлу ба?

Сөс јоктон андый болор учурлу. Сөс јок айдар учуры бар, ненин учун дезе, ССРде социализмди завоевать әдип будүрип алғаны болуп жат“.

(И. В. Сталин „ССР Союздың Конституциязының проекти көтегинде докладынан“).

§. 19. Сөстин согултазы

Сөсти бис айтканыбыста, оның бир ўйезин тын айдып жадыбыс. Ол болугинде согулта түжүп турған ўйези болор. Өскө ўйелерине согулта түшпей турат. Темдектегежин: Барып малта әкел. Ойто малталу келеринг. Баштапкызында

Малта деп сөстө согултаны "та" деп үйезинде өткениисіс, әкинчизинде дезе, согултаны "лу" деп үйезинде әттибис. Бистин ойрот тилинде сөстин согултазы көп жаңында сөстин учындағы үйезинде болуп жат. Орус тилинен кирген сөстөрдө согултазы ылгазы јок, кажы да үйезинде турар. **Трактор** деп сөстин согултазы баштапкы үйезинде, **пальто** деп сөстө согулта қалганчы үйеде.

38 маскаду. Бу сөстөрди бичип алала, согулта тұжұп турған үйелеринин үстине чийү тартып темдектегер.

Кыра. Колхоз.	Тайга. Көмүр.	Соок.	Тепсен.
Карга. Айу.	Кырлар. Чалғы.	Изү.	Богочы.
Әчкі. Бөрү.	Суу.	Жылан.	Богочыда.
Үкү.	Сибирьде. Кају.	Жустүк.	Чолдо.
			Кырга.

39 маскаду. Орус тилинен кирген сөстөрдин согултатар тұжұп турған үйезин айдып беригер.

Печке	газета	завод	трактор
машина	колхоз	фабрика	коммуна
книга	пионер	ясли	партизан

Ойрот тилинде сөстин согултазы сөстин қалганчы үйезинде болор. Іе қаа-жаа, он он өсқо, дө үйезинде болор.

Ойрот тилине орус тилден кирген сөстөрдин согултазы ылғажы јок, сөстин кажы да үйезинде турза, турар.

40 маскаду. Бу берилген сөстөрди ол айынча бичип алала, кый әдип қычырып, согулта тұжұп турған үйелеринин үстине согултаннын темдегин тургузыгар.

отуратан	отуратаныбыс
келетен	келетенибис
андайтан	андайтаныбыс
уйуктайтан	уйуктайтаныбыс

Там, тем, том, төм база тан, тен, тоң, төң деп үйелү сөстөрдин согултазы качан да бу үйелерден озо турар.

41 маскаду. Эрмектерди бичигер. Сөстин ортозында точкалардың ордына керектү бувваларын тургузыгар. Он он өрө айдылган үйелердин алдына чийү тартып темдектегер. Ол оқ сөстөрдин согулта тұжұп турған үндү табыштарынын үстине согулта темдек тартып темдектеп салыгар.

Бис бүгүн қырага үрен апарғаныбыс. Аш чачар машиналарды бригада белетеп жат. Қыра сүре...ен бригада, қыразын сурұп божотты Бистин јерде жасқыда күш көп боло...он. Бистин суу жасқыда сүреен кире...ен. Мен аэропланга отуруп уча...ан болзом деп, бир кижи айдып турды.

МОРФОЛОГИЯ

§ 20. Сöстин бүдүми.

а) Сöстин тазылы ла кожултаары.

Кандыла кижи шүүлтезин әрмекле айдың жат. Эрмектер дезе сöстөрдөн бүдүп жат.

Эрмекте сöс канайып кубулып турганын аյкап кöröp болзобыс, сöстө эки үлүү барын табарыбыс. Баштапкы үлүүзи качан да кубулбас болор, экинчиизи кубулып турар.

Темдектеп айтса: Тура, турадан (кубулбас үлүзи тура). Иштедим, иштеген, иштебес, иштеер, иштеп жат. /кубулбас үлүзи иште/.

Сöстин кубулбас үлүзинде онын тöс учуры болуп жат.

Сöстин кубулып турар үлүзи, ол сöс эрмектин ичинде бىкбى сöстөрлө канайда көлбөлып турганын кörгүзип жат. Ўренчик кычырып жат. (Ўренчиктер кычырдылар. Малчы малдап жат. Мал-га, мал-ду)

Сöстин тöс учуры болуп турған, сöстин кубулбас үлүзин, сöстин тазылы деп айдатан.

Сöстин кубулып турар, эрмектин ичинде бىкбى сöстөрлө канайда көлбөлып турганын кörгүзип турган үлүзин, сöстин кожултазы деп айдатан.

Учуры да јуук, ундериде јуук сöстөрди түнейлештирип кöröp болзо, ол тозёгölөрдө учуры ла үлүлери жаныс болуп турганын табарыбыс.

Темдектезе: аи, аи-чы, аи-ычак, аи-дадылар (тазылы жаныс үлүзи-ан) Баш, баш чы, баш-кару, баш-каручы (тозёгози жаныс, үлүзи--баш).

Сöстин андый кубулбас үлүзин тазылы деп айдатан.

Сöстин тазылынын кийининде турганын кожултазы деп айдатан.

Сöстөр эки тазылду да болотон: јоонмойын, ярганат, Алтын-Кöл. Канча-канча кожулталу да болотон: кой-чы-лар, адучы-лар-дын мергенчи-лер-де.

Сöкбى кожулта кожулып, кандый бир сöс будурзе, ол

сөслю кожулталарынын үндү ле туйук табыштарын анылу
ээжи аайынча бичиир учурлу.

42 маскаду. Көчүрип бичиирде, сөстин төзбөзи ле кожултазының
ортозына тири (-) чийү тартыгар.

Балда айдып турды:

Мен сеге сүрекей јакшы
иштейин

Иккىдү киңенил

бүлүрэйин,

Јылына јүргөн јалым учун,
Мандайна үч катап

чертейин.

Меге берер азыгын-

Кайнаткан картоп болзын"-
деди.

Абыс тыныда сананды.

Мандайын сыйманып

турды.

Чертиш чертиштен башка-
зын билини

Ырыстан магат јок —
алдырбазына иженди:

Абыс Балдага: "Jöp" — деди.
— Экилебиске де эпту

болды.

Айылма барып јүргейзин",
Аյыкту чыйрагынды

коргүскейзин" — деди.

(Пушкин).

43 маскаду. Көчүрип бичиирде кожулталардын алдынча чийү тар-
тыгар.

Абыстын айылна Балда
јурди,

Салам төжөккө уйуктаар
болды.

Төрт кижинин курсагын
ийт,

Јети кижинин ижин
иштейт,

Сары танда туар.

Адын јегер, кыра сурер.

От салып, курсак азар,

Ончо немени белен эдер,

Јымыртка кайнадар,

Кабагазын бойы сойуп
салар:

Балданы матушка мактаар,

Кызы оны тудуш сананар,

(Пушкин).

§ 21. Бириккен сөстөр.

Сөс эки, үч төзөголу болзо, андый сөстөрди бириккен
сөстөр деп айдатан.

Ойрот тилдин бойында эки төзөголу сөстөр ас болуп
жат.

Темдектезе: јоонмойын, јарганат, јабаган, Онгудай, Ка-
ра-Кол, бүгүн, боронот, кызылгат.

Орус тилинен кирген эки үч төзөголу де сөстөр бар.

3. Марфология ойротского языка.

Олор мындый сөстөр: Совнарком, Наркомпрос, Наркомзем, Обком, колхоз, совхоз.

Бу сөстөрдин учы јетире айдылбаган сөстөр.

Је учы јетире айдылып турган да бириккен сөстөр бар.

Темдектезе: Сберкасса, Стенгазета, Партияның кабинет, Профсоюз, промартель де онон до ёскö.

Орус тилинен кирген ёрө айдылган сөстөрди ол ло аайынча бичири.

Онон ёскö Октябрь революциязының кийининде сөстин баш букваларынан бүдер сөстөр кирген. Ёскöтип айтса кыскарта айдылган сөстөр. Ол андый сөстөрди бистин тилде айдалар эбинин аайынча ўч болуп аларга керек.

Ёскö тилден кирген ле бүдүүзиле артып, бистин тилде айдылып турганы.

Темдектезе: РСФСР—Российский Социалистический Федеративный Советский Республика, МТС—Машинно-тракторный станция, ВУЗ—Высший Учебный Заведение онон до ёскö бу сөстөрдин кубулбай артып турган шылтагы неде дезе, олор бистин тилге кочурлып керегинде болуп жат.

База андый оқ кирген сөстөрдин баш буквазынан бүткен, је бистин ойрот тилге белен кочурлып, кебери ёскöрилген сөстөр бар.

Темдектезе: ВКП(б). Ойрот тилине кочирзе, Бастыра Союзтың (большевиктердин) Коммунистический Партиязы, ЦК Ойрот тилинде Төс Комитет, СССР ойрот тилинде Советский Социалистический Республикалардың Союзы СНК ойрот тилинде Албаты Комиссарлардың Соведи, аймоНО ойрот тилинде-Аймактың ўрелү Керегин Башкарар Болюги, онон до ёскö. Онойдордо кыскарта айдып бичири тужында, орус тилдеги аайынча артырага керек болуп жат.

Онойны сөстөрдин баш буквазынан бүдүп турган сөстөр качан да болзо, јаан букваларла бичилер (РСФСР, МТС).

§ 22. Башка предметтерди бириктире айдар сөстөр лө эжер сөстөр

Ойрот тилинде албатының эрмек куучыныда да болзын, бичири де тужында тузаланып турган, кандый бир ук предметтерди бириктире айдатаны бар болуп жат.

Темдектезе: курт-коныс, ар- бүткен, казан-айак, ийткуш өнон до ёскö. Ол андый сөстөрди дефис ажыра бичири учурлу.

Темдектезе: Бистин јерде курт-коныс көп. Мен бүгүн магазинге казан-айактар тартып экелдим.

Оноң ёскө база ого јуук кеберлүп предметтерди бириктирбей турган, је јанысла бүдүн немени айдып турган эжерлеш сөстөр база бар болуп жат.

Темдектезе: казан-сазан, айак-сайак, ат-сат, ээр-саар, мал-сал, әчки-сачкы, кураган-сараан, кер-мар.

Онойдордо бу мындый сөстөрди әрмекте тузалангажын база дефис ажыра бичип турар.

§ 23. Куучын әрмектин бөлүмези

Сөстөр олордын әрмек ичинде учуры ла роли аайынча әки жаан бөлүкке бөлүнип жадылар. Алдынан сөстөр лө болушчы сөстөр.

Алдынан турар сөстөр предметти, бүдүүни **действие-ни** оноң до ёскозин көргүзип турар (ак, парус, көрүнди, ыраакта). Алдынан турар сөстөр әрмекте онын члендери болуп турар.

Темдектезе: Ыраакта ак парус көрүнди.

Бу әрмекте төрт сөс; олор ончозы әрмектин члендери болуп жат.

Болушчы сөстөр алдынан сөстөрдин әмезе башка-башка әрмектердин ортозында каамаазын көргүзип, әрмектин члендери болбой жат. Jaap, әмезе, је, дезе оноң до ары.

Алдынан шүүлтелү ле болушчы сөстөр группаларга бөлүнип жат. Олор әрмектин бөлүмези деп адалып жат. Ойрот тилинде куучын әрмектин бөлүмелери он болуп жат:

1. Адалгыш (балык, стол, көзнөк).
2. Бүткен ады (јаны, кызыл).
3. Тоо ады (әки, ўч, төрт, ўчүнчи).
4. Солума (мен, сен, менин, сенин).
5. Глагол (иштеп жадым, апаарым, турым).
6. Кубулбастар (түрген, арайын).
7. Кыйгылулар (калак! Кокый! joo!)
8. Колбочылар (ла, ле, ло, лө, да, та).
9. Болүгештер (ба, па, бе, пе).
10. Улантылар (jaap, ўзери, сайын).

Адалгыштар, бүткен ады, тоо ады, солумалар, глаголдор, кубулбастар—алдынан шүүлтелү сөстөр болуп жат. Колбочылар, болүгештер ле улантылар—болушчы сөстөр.

Кыйгылулар башка аңыланып жат, олор кандый бир көректиң ачынчылу, сүгүнчилү, оноң до ёскө аайын көргүзип жат (Калак! Батаал!).

АДАЛГЫШ

§ 24. Адалгыштың керегинде јартаганы.

Адалгыш дегени предметти көстөп айдар өрмектин болуги балуп жат.

Предмет деп мындай немени айдып жадыбыс: тыны юк немени (стол, сапог, машина, балкаш, темир) тынду немени (кижи, ат, айу, тулку) арбүткенде не болуп турганы (жалын, күкүрт). Тын айдар кандай бир керекте (революция, јуу, јыргал, ойын). Кыскарта айтса— „бу кем“? Эмезе „бу не?“ деп суракка каруу болуп турган сөстөрдө—адалгыш деп алымп жат.

Ойрот тилинде кем? деп сурак жанысла кижиге туруп, колболу болуп жат. Арткан тынду немеге (не?) деп сурак туар.

Онон боскө ойрот тилинде эки сөстөн будер адалгыш сөстөр бар.

Темдектесе: Кан-Оозы, Алтын-Көл, Жаш-Тура. Бу мындай адалгаштарды дефис ажыра бичиир учурлу.

Адалгыштар өрмектин ичинде баштачы, айдылганы да, зачени де сөс болуп туар.

Темдектесе: Кызыл черучи адымп жат. (Мында кызыл черучи адалгыш—баштачызы болуп жат.)

Менин карындажым кызыл черучи. (Мында адалгыш кызыл черучи—айдылганы).

Мен кызыл черучиге туштадым. (Мында адалгыш кызыл черучи—зачени сөс болуп жат.)

Адалгыш өрмек куучында боскө сөстөрлө колболжарда бойлерларын кожулталарын кубулткыштар айынча селип жат:

Сөстөрдин кубулткыштар сайн ёскёрорин кубулганы деп айдып жат.

Темдектесе: Завод будуп жат. Заводтың директоры, завод ко болжар, заводты баштаар онон до ары.

Адалгыштар боскө сөстөрлө көп сабазында кубулткыш-

тара жыра кол болышар. (Мал келди. Малдың сүді. Малга айм-
рал бер. Малды чеберле. Малда тұза көп, Малданғ айрылба).

Адалғыштар кубултқыштарға кубуларынан ёсқо,
олор тоо кожулта аайынча база кубулып жат. Одор оны
ажыра жаңыс әмезе көп предмет болуп турғанын көргүзип
жат. (Завод-заводтор, жалан-жаландар, ук-уктар).

Аյару: Предметтін тоозын көргүзип турған сөс, адал-
ғыштай озо турар болзо, ол адалғышта көп тоолу кожул-
та жок болор. (Беш кижи келди. Он беш ат тұры. Уч мер-
гендүчи иштеп жат.)

Је, предметтін тоозын көргүзип турған сөс, адалғыш-
тын кийинніде турза, адалғыш сөсқо көп тоонын кожулта-
лары кожулып турар (Келген кишилер бежу. Ол турған
аттар он беш.

44 маскабу. Көчүрип бичнирде адалғыштардын алдынак чиңү тар-
тыгар.

ИШ ТУЖЫ.

Агажы жок сары чөлдö
Айдары жок изү әмтири,
Жалбактанып жайылған жаан чөлдö,
Жажыл өлөңгдү покос әмтири.

Ачу күннін одына күшуп,
Аргазы жок үй кижи,
Арга чагы чыга берген,
Албаданып иштеп жайнаптыр.
Томонок чымылдар туй курчап,
Токунатпай жайнадыштыр.
Олор оны чакылайт, кычыкылайт,
Ондондыrbай жайнадат.

Күч чыдал юғы,
Кöбркiiй бойына јеткер болды,
Уур салданы кодурип болбой,
Будына түжүрип кестирин алды.
Балу канын токтодорго,
Барарага божы жок әмтири!
Балазының ыйы угуларда,
Бажы семтейген оноор жүгүрер.

Жайкаарга баланы керек әмтири,
Жайқап көрзөн көбркiiй.
Нени көрүп алаңзып туруп койдын?
Узак жашқа укур бол деп кожондоп бер?
Кожондоп бер уккур болгон эне!..
Кирбигингнін алдында тер бе, жаш па?
Жайнағаның сенинг көп әмтири,
Жартац оны айдарга күч әмтири.

Кирлү бөс лө бөктуү көнөгине,
Күнге күйген эрдин бу мында,
Кычыктанып кырына экелди.
Күүни жеткенче суузын ичи.

Көнөгине тамчылап турган терин,
Тату ба көркүйим?
Ачу тусту көс јажыла,
Ачу кычкыл суузын.

Н. Некрасов.

§ 25 Собственный (öс) атту адалғыштар ла нарицательный адалғыштар.

Адалғыштар собственный (öс) атту ла **нарицательный** атту болор. Öс ат-дегени кандай бир предметке берилген анылу ат болуп јат.

Темдектезе:

а) Городторго ло деревнелерге берилген öс ады: Москва, Ойрот-Тура, Томск, Онгудай, Шебалино, Чибит;

б) Сууларга ла кырларга берилген öс аттар: Кадын, Чуй, Чарас, Бабырган, Чике-Таман;

в) Кижилерге берилген öс аттар: Иван, Кука, Комусчы, Гавриил;

г) Мал-кушка берилген öс аттар: Кёнёк-сүт, Кёк-яак;

д) Колхозторго, совхозторго, предприятилерге, фабрикаларга ла заводторго бергөн öс аттар: „Тан-Чолмон“ деп колхоз“, „Ленинец“ деп совхоз, „Динамо“ деп завод.

Ајару: öс аттар эки сөстөн бүткен болзо, олорды дефис ажыра экилесин јаан буквадан баштап бичиир. (Кай-Оозы, Тан-Чолмон).

Наричательный атту адалғыштар, качан ат бир түнгей көп предметтерге берип турган болзо болор.

Темдектезе: город, суу, кар, тала, эр, уй.

45 маскаду. Öс аттағды чыгара бичип алыгар. Бичиирде көргүзү аайынча ол не болуп түрганын јартагар.

Көргүзү: **Москва—город.** Франция, Иртыш, Сибирь Африка, Ока, Ялта, Нью-Йорк, Пушкин, Горький, „Тан-Чолмон“.

46 маскаду. Кучынды бичип, эн озо öс ат сөстөрди, оноң нарицательный ат сөстөрди чыгара бичип алыгар.

БИСТИНГ ЈУРТ

Бистин јаткан јуртыбыстын ады Анос болуп јат. Бистин

жұртбыстың ыраақ әмес Аскат дәп жер бар. Анос Кадынға кирип турған. Кадын кечире Күйум деп өзөк бар. Ўсти жаныбыста Айулу деп жартылай бар. Айулуның одожында аймак турған төс жер Әликманар бар.

§ 26. Адалгаштардың көп тоолу болуп кубулары

Кожулталары ла чын бичиир әэжизи

Жаңыс тоолу адалыштардың көп тоолу әдип кубултарда, олордың озо ўч группага болуп аларга жараар. Баштапкы группага кирери ўндү табышка ла Р,—Й буквага токтогон адалгыштар. Экинчи группазы ўнгүр туйукка токтогон адалгыштар. Щучунчи группазы тунгак туйукка токтогон адалгыштар.

а) баштапкы группа адалгыштар.

Адалгыштардың төзөгөзи кату ўндү табышка база Р ла Й буквага токтогон болзо, көп тоого көчөр кожулталары лар, лор бөлор.

Темдектезе: тура-лар, книга-лар, курчу-лар, туу-лар, салда-лар, кур-лар, амбар-лар, кыр-лар, кой-лор, тай-лар.

Адалгыштың төзөгөзинде јымжак ўндү табышта бололо, база Р ла Й буквага токтогон јымжак ўндү адалгыштардың көп тоого көчөр кожулталары лөр, лер болотон.

Темдектезе: көжөгө-лөр, бөрү-лер, кижи-лер, керее-лер, нөкөр-лөр, күр-лер.

б) әкинчи группа адалгыштар.

Үндү табыштары кату бололо, ўнгүр туйукка токтогон адалгыштардың көп тоого көчтөн кожулталары дар, дор, болотон.

Темдектезе: ан-дар, сын-дар, турун-дар, тон-дор.

Үндү табыштары јымжак бололо, ўнгүр, туйукка токтогон адалгыштардың көп тоого көчтөн кожулталары дөр, дер болотон.

Темдектезе: көл-дөр, төн-дөр, тийин-дер, ўн-дер.

в) ўчинчи группа адалгыштар

Адалгыштың төзөгөзинде ўндү табыштары кату бололо, тунгак туйукка токтогон болзо, көп тоого көчөр кожулталары, тор, тар, болотон.

Темдектезе: тош-тор, ок-тор мылтық-тар, отық-тар.

Адалгыштың төзөгөзинде, ўндү табыштары јымжак бололо, тунгак туйукка токтогон болзо, көп тоого көчөр кожулталары төр, тер болотон.

Темдектезе: көнөк-төр, ѡдүк-тер, күүк-тер, ийт-тер.

47 маскаду. Кубулткыш ла тоо кожулталар кожулган адалгыштарды чыгары бичип алыгар. Оноң ол адалгыштарды көп тоого көчөр ўч группазына әньялаш айрып алыгар.

Үрсул ла Беш-Бажының жаан кырды күн араай аркылып, кабортозы кырга жажынып браадарда, ол эки өзөктин ортодо, зэр ошкош арттардын айыл ошкош содон кырлардын, торкодыл бурлұ тұттардын көләткисиң ийле салып өзөк ичинде жаткан улустарга көргүзеге алып түшкендий жабызып келди.

Тыттың шандазынан әткен аланчык айылдардын түндүгінен чыгып турған түдүндері, әниргері өзөк бажынан төмөн түшкен жыбарға, түндүктен брө чике чыгып бололбай белин сый соктырганды, Үрсулды төмөн корчайып жайыла берди.

Үй улустар, кыс балдар бозом киргелекте уйларын саап, сүдин кайнадарға мендегилеп, каймактан ууштап, ол өмезе чегеенин иридин алып, уйлардын әмчектерине сүттерге көнөктөрине жапшыргылап алыш әжиктен чыктылар.

48 таск ду. Бу берилип турған әдалғыштардың үч группаларына бойлуп, көп тооның кожылтазын кожугар.

Кыр, тура, күр, ат, мал, кол, көл, пионер, коммунист, тала, жалқын, книга, көмүр, от, табыш, јуун, колхоз, совхоз, город, чаазын, кайырчак, талай, тенис.

§ 27. Адалғыштардың кубулары.

Кандай ла адалғыштарды әрмекке кийлирип айтканы быста, ол адалғыш сос әрмектин шүүлтези айынча ого кожулта кожулып, кубулып турар. Адалғышты овойып кубултып кожулған кожулталарлы, кубулткыштардын кожулталары деп айдып жадыбыс.

Адалғыштарды кубултып турған кубулқышта лынг бастыра тоғзы жети.

Кубулткыштардың ады

Сурактары

1. Төс ады	кем? не? неме?	кожулта јок
2. Энчилечи	кемнин? ненин?	дын, дин, гын, тин,
3. Беречи	неменин?	нын, нин,
4. Көстючи	кемди? нени? немени?	га, ге, то, го, ка, ке;
5. Өмөлү	кемле? неле? немеле?	ко, кө.
6. Јерлечи	кемде? неде? немеде?	ды, ди, ты, ти, ны ни,
7. Чыгытту	кемнен? неден?	ла ле ло, лө.
	немеден?	да до, де, дө, та, то,
		те, тө.
		дан, ден, дон, дөн,
		тан, тон,
		тен, төн, наң, нон,
		пен, нөн.

Баштачы сөс качан да әбс алы кубулткышта турар учурулу. Іе адалгыш эчені сөс болуп турған болзе, бекінде кубулткыштағың жаңултазыны алынар.

Темдектегин: Мен малды экелдим. (Көстөчи кубулткышта).

49 маскаду. Бу адалгаштарды кубулткыштарга кубултыгар.

Жас жер, стол, тура. Мылтық кылыш книга.

50 маскаду. Эриентеге болуп көчүрип бичип алыгар. Кажызы белшатаачы, кажызы айдаңын айдаңып беригер Адалгаштардың үстине кубулткышының баш буквазын тұрғызып, темдектегер.

— МОСКВАНЫҢ МЕТРОПОЛИТЕНИ.

Москваның метрополитени қыска ёйғо будуп калған. Бу социалистический строительствоның жаан женүзи болуп жат. Москваның партийның организациязы, нөкөр Сталингө баштадып, телекей үстине жаан билдирулұ женү әттилер.

Өскө талалардан келген улус Москваның метрополитени телекей үстинде ән жаан метрополитен деп айдаңып жат.

Строительдердин ортозында жажы жаанаган ишмекчилер ле жаш уулдар ла қыстар бар болгон. Ол жаш өскүрим Москва заводорының комсомолдоры болгон. Олор советский метрополитенди бүдүрип салдылар.

51 маскаду. Бир столбикке 1-кы жолло кубулар адалгаштарды бичип, әкинчи столбикке әкинчи жолло кубулар адалгаштарды чыгара бичип алыгар, үчинчи столбикке үчинчи жолло кубулар адалгаштарды чыгара бичип алыгар.

Изү жайда тууда анчы кижиден башка кем сары танда корбо агаشتың ортозыла базып жүрүп жат? Буттың изи, чалынду агарган блондин үстинде кезик ёйғо жадып жат. Күн там бийиктеп, блён түрген кургай берет. Изү боло берди, бир час отти, әкинчиши өдүп жат. Текери караңуялап барайп жат. Жуukanың ичинде кара суу, жажынып калған ағып жат. Сууның үстине дуб ағаш ачаптанып бойының бүрин жайып алған турды. 4. Слер серүнде көлөктөдө, жаращ жыту чыкты тынып жадыгар ба? 5. Іе, бу не боло берди? Салкын кенетийин табарала өдө коно берди. Айландыра турған кей, алыштырга согула берди. Күкүрт келип жаткан әмес пе? Слер жуукадан чыгыгар. Текерининг кырында кандый корголын кептү жол турат? Байла булут келип жаткан болор? Іе, кичинек жалкын жарыды. Эз, бу күкүрт турбай,

Тургенев „Агаш ла чол“.

52 маскаду. Баштапкы жол кубулар адалгаштарды чыгара бичип

алыгар. Чыгара бичиң алған адалғыштардың кубулткыш ла тоб көжүлтәларын жартап айдып беригер.

I. Оскүзек Урсулдың меес көлтегейинде ак коо кырланды ажып журеле, кејимче көк таштың ўстинде аттын камчы жанаң жыгылала, бойында санаа жок жада берди...
2. Урсулдың суузы таштарга согулып агарда-чакпышы чыдышрап, түрген әрмектенип тургандый болды. Андыйда болзо, оның мында жыгыларын суу табыжынан билери жок. Сууның жарадында тоныл-тоныл тыттар, әнгирдеги жыбарга, торкодый бүрлери араай чөйө сыйрып тургандый, күүлеп турдылар. Мынан да оның жыгылганың ондооры жок болды.

Кучийак „Оскүзек“.

II. Жилин ол уулды айдып јөптөп аларына албаданып турды. Мен ыраак барбасым,— деп, айдып туры,—мен жанысла ол кырга чыгып барып келерим; слердин улустарды әмдеерине, меге онон блөн таап алар керек. Менле кожно баралык; мен төнөштү кайдаар качарым. Сеге дезе, әртен жакшы саадак ла октор жазап берерим.

Кичү уулды јөптөп алды, экү бардылар. Кыр жаар көрзү ыраак әмес, је төнөштү, ого чыгарга күч; базып отырала арайдан чыкты. Качан ол айылда-шибееде јуртап жадарда, күн кажы крезинен чыгып, ажып турганын Жилин әзеп турды. Көрүп турза, шакла ол көрүнип турган өзөктө, бистинг шибее турган јер әмтири. Шак оноор бу эки кырдың ортозы жаар качып баар керек. Күн ажып отурды. Агара көрүнген мёнкүлү тайгалар,—кыскылтым болун барлы. Кара кырлардың ортозында әнгир түн түже берди; өзөктөрдөн туманнын чыгары башталды.

Л. Н. Толстой „Кавказский пленник“.

Адалғаштардың учындагы токтоп турган буквалары аайынча, бастыра адалғаштарды кубулткыштарга кубултарына, ўч жолго бөлүп жат.

Баштапкы жол кубуларына ўнгүр туйукка токтогон адалғыштар киретен. Је, бу баштапкы жолло кубулар адалғыштар кубуларда, бойлоры алдынан база эки бөлүкке бөлүнип жат:

- а) й, л, р туйукка токтогоны;
- б) м, н, г туйукка токтогоны.

Онон ёсқо көп тоолу адалғыштар база баштапкы жолло кубулар.

Экинчи жолло кубуларына тунгак туйукка токтогон адалғыштар кирер.

Үчүнчи жолло кубуларына—үндү табышка токтогон адалғыштар кирер.

§ 28. Адалгыштардың баштапкы јолло кубулары.

а) й, л, р ўнгүр түйүкка токтогоны:

Кубулткыштары:	Үндү табыжы кату адалгыш			Үндү табыжы јымжак адалгыш	
Т. не?	кой	мал	кур	кей	көл
Э. ненинг	койдынг	малдынг	курдынг	кейдинг	көлдинг
Б. неге?	кайго	малга	курга	кейге	көлгө
К. нени?	кайды	малды	курды	кейди	көлди
Ӧ. неле?	кайло	малла	курла	кейле	көллө
Ж. неде?	кайдо	малда	курда	кейде	көлдө
Ч. Неден?	кайдон	малдан	курдан	кейден	көлдөн

б) м, н, ң ўнгүр түйүкка токтогоны:

Т. не?	ком	тон	таан	jem	тёнөн	килин
Э. ненинг?	комнынг	тоннынг	таанннынг	jemнинг	тёнөннинг	килиннинг
Б. неге?	комғо	тонғо	таанға	jemғо	тёнөнғо	килинғо
К. нени?	комды	тонды	таанды	jemди	тёнөнди	килинди
Ӧ. неле?	комло	тонло	таанда	jemле	тёнөнлө	килинлө
Ж. неде?	комдо	тондо	таанда	jemде	тёнөндө	килинде
Ч. неден?	комноң	тонноң	тааннан	jemниң	тёнөннөң	килиннөң

М, н, ң буквага токтогон јаныс тооло кубулар адалгыштардың кожулталары энчилечи кубулткышта дын, дин ордына н буквадан башталып, ның, нин боло берер. Чыгытту кубулткышта дезе, даң, ден ордына—наң, нен боло берер.

Бу адалгыштардың ўндү буквазы “о” эмезе “ö”, болзо, беречи, јерлү, чыгытту кубулткыштардың кожултазында ўндү табыштары түнгележип базала “о” эмезе “ö” болор.

Шак бу деп, чокумдап айтпай турган болзо, эрмекте адалгыш сөс көстөчи кубулткышта туруп та турган болзо, ойрот тилинин эрмектеринде адалгыш, кубулткыш кожултазы јогынан айдылар. (Кой айда—Ол кайды айда. Ат ал—Ол атты алар ба?).

53 таскаду. Бу эрмектерде точкалардың ордына кубулткыштың көректиү кожулталарын кожуп, бичип алыгар.

Бистинг совхозко комбайн келди. Комбайн... озо угупла јүргем, көслө көрбөдим. Бис комбайн... јаан машина качан да көрбөгөнис. Бис комбайн... јуук бастыбыс. Комбайн... кижи башкарып жат.. Комбайн... колбоп салган, аш кезер, аш согор машиналар бар туру. Комбайн бойыла ашты кезип, согуп, эскиндеп, капка уруп турган машина болуп жат.

54 маскаду. База аңдый ок иш.

Бистин јерде јаан кыр бар.. Мен ол кыр.. чыгып јүргем..
Ол кыр.. кырына жетире кайтсада төрт километр болор..
Кыр.. кырлап базып јургем.. Од кыр.. јүзүн-јуур андар бар..

55 маскаду. Бу берилип түрган куучыны кичь рала, кубулткыш
кожултазы кожулган баштаңы јолло кубулар јакыс тоолу ла көп толду
ад.. Алыштарды кожултагыла катай столбиктей чыгара бичип алала,
одожана кубулткышынын адын бичигер.

“Конституционный комиссия, Конституциянын проекти-
нде көргүскедий 1941 јылдан 1939 јылга жетире СССР-дин
јүрүмінде кандай кубулталар болгон? Бу кубулталардын
учуры неде? 1924 јылда бисте не бар болгон? Бу НЭП-тін
баштаңы тужы болгон, качан советский јан капитализмге
бир кезек жайым берип, од ок тужында социализмди бастыра
күчиле јылдыра көндүктирип, капитализм ле социализмнін
эки системазынын мөрөй жарыжында, социалистический
система капитализмди жөнерин төзөп, иженип билип турған..”

Задачанын учуры мыңдый болгон, бу мөрбйдік жарыш-
та социализмнін позициязын тынысып, капиталистический
элементтерди јоголторына жедип, албаты хозяйствводо төс
система болуп турған социалистический система учына жетире
јөнзин деп, эдер керек болгон.

Ол тужында бистин промышленность онду да будулұ
эмес болгон, анчадала уур промышленность, чын, од әмеш-
тен ордына кирип, көдүрилип клееткен, же аңдый да болзо,
бойынын продукциязын жуу алдындағы тужындағызына жетир-
беген. Ол тужында бистин промышленностью социалистичес-
кий сектордын үлүзи 80 процентке жуук болгон, же, аңдый да
болзо, промышленностью капитализмнін секторы бойынын
колында тудунганы 20 проценттен ас әмес болгон.”

(И. В. Степанов “ССР Союздың конституциянын
проекті көрергендегі докладынан”).

56 маскаду. Точкалардын ордына кубулткыш кожултамынгеректе,
баш тунгагын түргизыгар.

Вокзал... ың кееркеде жазаган колоналу эжиги... ен
јергелей туруп алган, кичинек сынду кишилер базып келип
јатты. Олор... ың кийген кийими коомой, бу үзүлген самтара-
ган кийим... е, олор бешпек немедий ле кайкамчылу кичинек
андардый көрүнип турды. Кол.. он тудужып алышп беш
бала јергелей базып отыры, -- ончозы кичинек, тобрак.. а то-
зындалып, сүрекей арып, чинеелери чыккан әмтири.

Олор... ың чырайлары соок, же кичинек, көстөри омок
јылтырап туры. Качан музыка олор.. о удурға Гарибалди
адынан гимн ойын ойноң барада, каны чыккан, аштагай
чырайларын.. а күлүмзиреп сугунгени билдирип ёлۇц туры..

Мынай ары эт олтоз кижилерди, јуулган албаты сүрекей
јаан кыйгы, табыжы... а уткуп турулар, олор... о уткуул
әдип, мааныларын јер... е ѡлөй түжурет, балдар... ың
кулагына неме угулбасты музыка сүркей табышташып
ойнол туры—олор бу јаан уткуул... ы кайкап гурулар, бир
секунд крези ойто тескеерилед барада, онон аайлтын
алала, база ла ичкери болуп, ончозы чогулышып алала,
јуулган албаты... ың ортозына булгалышып турул, онон
ончозы јаныс темле кыйгырып, чыхты:

Эзенник турзын Итал'я!

Эзенник турзын јиит Парма!—деп, чук турган албаты
каруузын берип, кыйгырып, ол балтар... ы курчай алып
ийдилер.

М. Горький „Пармадагы забастовка“

26. Адалгыштыг экинчи јолло кубулары.

Тунгак туйукка токтогон адалгыштар экинчи јолло-
кубулышып жат.

Кубулткыштары	Үндү табыжы кату адалгыштар	Үндү табыжы јымжак адалгыштар
---------------	-----------------------------	-------------------------------

Т. не?	Ат кас	чечек	көс
Э. ненин	аттың касын	чечектин	көстин
Б. неге?	атка каскэ	чечекке	көскө
К. нени?	атты касты	чечек-и	көсти
Ом. неле	атла касла	чечекле	көслө
Ж. неде?	атта каста	чечек-е	көстө
Ч. недел?	аттан кастан	чечектен	көстөн

Түнгак туйукка токтогон адалгыштартыг үндү бук-
вазы “б” эм-зе “о” болсо беречи јер ў, чыгыту куб-
ул кыштарда ол оқ үндүлөр болор.

57 таскаду. Бу берилген турган адалгыштарды, эн озо кату
үндүлерин кубултыгар. Онон јымжак үндү адалгыштарын кубултыгар.

Баш, бут, от, кереп, карандаш, кайырчак, от ирки.

58 таскаду. Экинчи јолло кубулар адалгыштарды чыгара бичип
алыгар. Онон оло дын кубулткыш ла тоо кожулталаарын темдектегер.

а)... тогус өзөктин бириккенинде, тогус тунын колты-
гында уч карындаш кижилер јуртаган. Эки јаан карындаш-
тары, аркага батпас малду, айылга батпас ёёжолу болгон,
олордын әмегендеринин јаражын бастыра Алтай кайкашкан.
Учунчи кичү карындаш Челмеште дезе, турганы јаныс
арык төө болго! Калың төлөөр немези јоктын керегинде
бойынын карыған көс јок јааназыла кожно бойдон до јурда-
дь. Ол јааназын, эки бай карындаштары әмегендеринин

сайгагына кирип ары бар, тенек Челмешле кожо жат" деп, сүрүп ийгендер.

б) Тöölördin эдин кайдаар алып браадыгар?—Боодой Каан олордон сурады.

—Улу кааныбыс, биске улустар, айдышкан, бир тööning эдine, слер он тöрү тöö берип туру—дежип ўндири калтыра жып айдыштылар. Је, каан олордың куучынын божодо айдарга да бербеди. Тенеридий күзүреди, темир ошкош шынырады, тиштери кыжырады. Бай карындаштар јүкле тöрү ойто бурулдылар. Челмешетен барып очин аларга мендедилер— „Акыр, кулугур Челмеш, андый тöгүн керегинде—бажынды биске ўстүрерин“...

Бу ёйдö дезе Челмештин кöс юк јааназы ёлö берди. Ол оны тöрү немедий эдип кийиндириди, онон, тööning эки öркөжининг ортозына миндиреле, апарып сёёгин јууп койорго, ѡскö ѡолло атанды. Ого удура, одус тööгö товар коштогон садучы клеетти. Јол чичекчек, коштой ѳдор арга юк.

—Жолдоң кыйа чык!— „деп, коjойым кыйыгырала, Челмештин ўстине келди.

Улагашев „Алтай чёрчöктöр“.

59 маскаду. Бу эрмектерде „Тартык“ деп кижининг адына кожулталарын бойыгар тургузып бичигер.

Тартык ооруп жат. Тартык... бажы оорыйт. Тартык... больницаға апарды. Доктор Тартык... эм берди. Тартык... оорузын доктор жасты. Эмди Тартык... оору юк. Колхозчыларда Тартык... ѡскö кичеемкей кижилер база бар.

60 маскаду. Бу эрмектерде „J ўст ѹк“ деп адалгышка кубулткыш кожулталарын бойыгар кожуп бичигер. Беречи кубулткыштын кожултазы кожулган адалгышта К ненинг учун экилене бергенин айдып беригер.

Жүстүк колхозчы. Жүстүк... жадыны жаранды. Жүстүк... алдынан жадарга күч болгон. Жүстүк... мал бар. Колхозчылар Жүстүк.. јөзөк алып турулар. Жүстүк жакшы иштеп турған учун, колхоз Жүстүк... оморкоп жат.

61 маскаду. Эмди бу „тыт“ деп адалгышка кубулткыш кожулталарын кожуп бичигер. Онон энчилечи, көстöчи, јерлү ле чыгытту кубулткыштарда Т ненинг учун экилене бергенин јартап айдыгар.

Тыт бек агаш. Тыт..., санызы промышленностью керек. Тыт... чобыразыла тере дубтаар. Кезик улус бийик тыг... чыга берет. Тыт... чеберлеерге керек, онон жаан туза бар. Бистин јерде туралы кобизин тыт... эдип жат. Тыт... мешке болор, оны база јууп жат.

§ 39. Адалгыштардың ўчүнчи јолло кубулары

Үчүнчи јолло кубулар јаныс тоолу адалгыштардың кубулар әэжизин ајарып көрүп алыгар.

Кубулткыштар.	Сурактар.	Кату ўндү адалгыш.	јымжак ўндү адалгыш.
Тös.	не?	kyra	үкү
Энчи	ненин?	kyranын	үкүнин
Бер.	неге?	kyraga	үкүге
Бöст.	нени?	kyrany	үкүни
Ом.	неле?	kyrala	үкүле
Жерл.	неде?	kyradra	үкүде
Чыг.	неден?	kyradan	үкүден

Үндү табышка токтогон адалгыштар ўчүнчи јолло кубулып жат. Ненин учун дезе, энчи кубулткышта кожултазы „нын“ „нин“, көстöчи кубулткышта „ны, ни“ болуп жат. Оскö кожулталары баштапкы јолло кубулар адалгаштардың кожултазын алынып жат.

62 маскаду. Бу куучынды бичип „Чиби“ деп сөстин ўстине эрмектин шўётези аайынча кубулткыштын баш букваларын тургузыгар.

Бистин јерде чиби де агаш бар. Чиби... бўри кыжыла кёк турат. Чиби... тутагы ѡюк ёзўп турарына чыкту јерjakши. Чиби..., малтала томурза, бачым томурылбас, јанчарылып турат. Чиби... турда да тударга жараар. Чиби... скипидар эдер, саныс алып жат. Чиби... чобыргазын сойуп салбаза онын чиринкейи сўреен.

63 маскаду. Бу адалгыштарды кубулткыштарга кубултыгар.

Тура, кеме, тере, теке, толоно, кобы, кижи, бўрӯ.

БИЛГЕНИН ЧЕНЕЕР КОНТРОЛЬНЫЙ ИШ.

64 маскаду. Бу куучынды кычырып, кубулткыштын кожултазы кожулган адалгыштарды чыгара бичип алала, ўстине кубулткыштын баш буквазын тургузыгар.

Майдын баштапкы кўнин байрамдаарга, бичиктер, кўнун сайын тўнде, чедендерге јашырып койгон турат. Бир катап полициянын эжигине де јашырган турды. Фабрикаларда дезе, сыранай толтыра болгон. Эртен турда полицеийлер, адилган сайлаган чедендерге јашырып койгон онду чаазындарды јуугылап јурет, андый чаазындар дезе оромго катап ла жайылып, ары-бери ёткён улустын будына оролыжып јурер болды. Городтон онотийин бедиречилер ийип турган, одор оромго туруп алып, ары-бери ёткён ишмекчилерди аյқатап, көргүлеп јўргилейт. Полициянын эш неме таап болбой турганына, улус ончозы ла сўгўнип тўр-

ған, јаан јашту ишмекчилер бойы бойлорына айдыжып кат-
кырыжат:

—Көрзөн күлүктөрдин кылыгын, а-а?

Ол кычырунын керегинде, онын аайын шүүжерге, улус кайда ла јуулужатан болгон. Ол јаш ишмекчилерге солун табыш әкелген учурлузы јарт болгон. Бир јанынаи полиция эш неметудуп болбогонына кородоп турганы солун, әкинчи јанынан—эмеш өпкө јурек көдүрилип, неге де иже-
нип туарар, ўчунчи јанынан ишмекчилер көп јаны болуп, бойлорынын күчин билингенине сүгүнгөн.

Павел ле Андрей түндө уйуктабайтан, айынына таң ја-
рып туарда арыган-чылаган келгилейтен. Олор агаши туратанын энези бил-тен болгон: база түнде атту полиция слободаны эбиреде јортуп жаруулдай-
тан. Ишмекчилерди тудуп, тинтип, јуулгандарын тоскурып туратан, кажы улусты арестовать эдетең болгон. Уулын да Андрейди де полициялар кажыла бир түнде тудар деп, ба-
за сананып јүретен, карын, олорды капшагай тудала отур-
гузып койзо, амър болор: тубек, јарамастаң кыйыжып ка-
лар деп шүүнетен болгон.

М. Горький „Эне“.

65 маскаду. Бу куучынды кычыбыгар. Онон эң озо кубулткыш кожулта кожулган, баштапкы јолло кубулар адалгыштарды чыгара бичип алыгар, онын кийининде әкинчи јолло кубулар адалгыштарды чыгара бичиlle, кубулткыштарын айыгар.

1. Бистин совет јерибисте фабрик-заводтор јылдын јыл-
га көптөп жат. Колхозтор-ло совхозтордын тракторлоры, јү-
зүи-јур машинелары там ла көптөп жат.

2. Бистин колхоз мал азырап иштеп жат. Бистин кол-
хоз малдын тоозын көптөдөргө кичееп жат. Јайгыда блонди малга жеткил эдерге кичееп жат. Малды јут, оору баспазын деп, кажыла колхозчы кичееп жат. Малда оору табылза ла, оору малдарды кадык малдан айрып, балка тургузып жат. Малдын ижин, стахановчылардын корүмжилү ижи айынча тургузып жат.

3. Озогы фабрикаларда, заводтордо ишмекчилердин ју-
рүми, јадыны коомой болгон. Олор сутказы да 16—17 час иштейтендөр. Олордын иштеген ижи сүрекей уур болгон. Ишмекчилер уур ишти эртен туралан энирге жетире иштей-
тендөр.

Олордын јаткан казармалары сүрекей коомой болгон. Казармалардын ичи кирлү онон улам казарманын ичиндеги кей коомой болгон. Ишмекчилер бала-барказыла кирлү бал-
каш казарманын полында төжөк салып уйуктаар болгон. Ол тужында ишмекчинин иштеп алып турган јалы, тойо-
жир курсагына да јетпес болгон.

Кажы бир ишмекчи ооруяла, ишке чыкпаза, онын жалын тудуп турар болгон. Кичинек јашту ишмекчилерди жастыра эткен иш учун, сүрекей согуп та туратандар.

§ 31 Интернациональный ла орус тилден кирген адалгыштар.

Бистин ойрот тилинде орус тилинен кирген көп адалгыш сөстөр бар. Ол андый кирген адалгыш сөстөрдин кезиги киргенинен бери удаган керегинде, бис олорды эрмекке кийдирип айтканыбыста, онын учурын билип, ойрот тилинин сөстөринен јаан ылгаштыrbай јадыбыс. Андый орындып қалган сөстөр, анчадала, јнир продуктандын, кийер кийимнин ле тудунар-кабынар предметтердин аттары.

Темдектезе: а) продуктадан—сахар, конфект, пряник, колбаса, онон до ёскö; б) кийимнен—пальто, шляпа, сапог, онон до ёскö; в) тудунар-кабынар немеден—хомут, тарадай, вилка, серп, патрон онон до ёскö.

Ого ўзери, Октябрьский социалистический революциянын кийининде ойрот албатынын јадын-јүрүми кубулып, аргалу культурный болуп баарда көп жана адалгыш сөстөр кирген.

Темдектегежин: революция, совет, колхоз, совхоз, трактор, велосипед, бригадир, контора, радио, кино, клуб, аэроплан, онон до ёскö сөстөр.

Бу ойрот тилине кирген интернациональный ла орус сөстөрди бичиирде, орус тилде канайда айдып, канайда бичилип турганынан кыйбай төзбөгөзин ол ло бойынча бичип турар учурлу.

Орус тилден кирген сөстөр бистин эрмекке кирип, сөстөрлө колбулу болул турар керегинде, кожулталар кожуп, кубултып туралдыбыс.

Темдектезе: трактор, тракторым, тракторлор, трактордо. **Же сөстинг төзбөгзи сырангай кубулбас.**

Бу ёро айылган сөтөрдөн башка, Октябрьский социалистический революциянын кийининде, канча-канча сөстөрдин баш букваларынан кыскарта айдып салган сөстөр база кирген.

Темдектезе: СССР, ВКП(б), КИМ, онон до ёскö, Андый сөстөрди база қубултпай, ол ло кебери аайынча бичиир.

66 таскаду. Бұкуучынды қычырала интернациональный ла орус сөстөрин чыгара бичип алғар:

4. Морфология ойротского языка,

ЧАПАЕВ

Василий Иванович Чапаев гражданский јууның геройы. Оның ады ёштүлерди коркудып туратан. Красноармеецтер оны сүүп, ого бүдүп туратан. Ол бойынын дивизиязын отлично билетен. Ол бойы боецтерин ле командирлерин ончозына јуук билетен. Чапаев јууга шыранкайлу белетеңетен. Наступление эдер алдында картаны шингжилеп, чертёж эдип, јолой кандыла уур болотон керекти, анчадала обозын ла черўзин канайда баштаң апаратанын шүүнип алатан. Оның јаантайында айдатаны мындый болгон:

„Оштү мени јенип болбос. Чапаев отступать эдип болбайтон!“

67 таскаду. Бойыгар сананын орус тилинен киргөн бир канча сөстөр сананып бичип алыгар.

§ 32. Интернациональный ла орус тилден киргөн адалғыштардың кубултқыштарга кубулары

Интернациональный ла орус тилден бистин тилге киргөн адалғыш сөстөр кубултқыштарга үбулып, кубултқыш кожултазын алышып турар.

Темдектезе: трактор—тракторго, тракторды; ясля—ясляга, ясляны.

Интернациональный ла орус тилинен киргөн адалғыштар бойлорының кубултқыштарга кубулары аайынца, ўч јолло кубуларына блүнип жат.

1) Баштапкы јолло кубуларына л, м, н, р, деген ўнгүр туйуктарга токтогондоры кирип жат.

Темдектезе: обком, комсомол, пионер, комбайн.

2) Экинчи јолло кубуларына тунгак туйукка токтогон адалғыштар кирип жат.

Темдектезе: комитет, класс.

Оноң ёсқө, бу экинчи јолло кубуларына б, в, г, д, ж, з, деген ўнгүр туйукка токтогон адалғыштар кирип жат.

Темдектезе: клуб, кооператив, геолог, завод, ёж, колхоз.

3) Ўчүнчи јолло кубуларына ўндү табышка токтогон адалғыштар кирип жат.

АЈАРУ: је баштапкы јолло кубулар адалғыштар бойының кубулар эби аайынца, бойы алдынан база мындый эки бөлүкке бөлүнет:
а) л, р, ўнгүр туйукка токтогоны; б) м, н, деген ўнгүр туйукка токтогоны.

§ 33. Интернациональный ла орус тилден⁶⁸ кирген адалгыштардың баштапкы јолло кубулары

а) л, р, ўнгүр түйүкка токтогоны:

Кубулткыштары		Адалгыштардың кубулары.		
T.	не?	мел	трактор	
Э.	ненин?	мелдин	трактордың	
Б.	неге?	мелге	тракторго	
К.	нени?	мелди	тракторды	
Ӧ.	неле?	мелле	тракторло	
J.	неде?	мелде	трактордо	
Ч.	неден?	мелден	трактордон	

б) м, н, деген ўнгүр түйүкка токтогоны:

T.	не?	крем	чемодан
Э.	ненин?	кремнин	чемоданнын
Б.	неге?	кремге	чемоданга
К.	нени?	кремди	чемоданды
Ӧ.	неле?	кремле	чемоданла
J.	неде?	кремде	чемоданда
Ч.	неден?	кремнен	чемоданнан

Интернациональный ла орус тилден⁶⁸ кирген м, н, ўнгүр түйүкка токтогон адалгыштар йаңыс тооло кубулганда энчилечи кубулткышта дыг, дин ордина кожултазы и буквадаң башталып, ның, нин боло берер.

Л түйүк табышка токтогон адалгыштардың өмөлү кубулткышта учындагы л экилене берер.

Интернациональный ла орус тилден⁶⁸ кирген сөстөрдин ўнду табыштары кату да јымжак та турар керегинде, ого кожулып турған кожултазынын ўнду табыжы олордын калганчы ўйезинин ўнду табыжы аайынча кату болзо кату болуп, јымжак болзо јымжак болуп турар.

Кубулткыштары.		Калганчы ўйези кату	Калганчы ўйези
		ўнду адалгыш	јымжак ўнду ад-
			алгыш
T.	не?	амбар	керосин

Э.	ненин?	амбар-дын	керосин-нин
Б.	неге?	амбар-га	керосин-ге
К.	нени?	амбар-ды	керосин-ди
Ӧ.	неле?	амбар-ла	керосин-ле
J.	неде?	амбар-да	керосин-де
Ч.	неден?	амбар-дан	керосин-нен

⁶⁸ маскаду. Бу берилип јаткан адалгыштарды кубултыгар.

Комсомол, пионер, обком, барабан, диван.

§ 34 Интернациональный ла орус тилден киргөн адалғыштардың экинчи јолло кубулары

Интернациональный ла орус тилден киргөн экинчи јолло кубулар тунгак түйукка токтогон адалғыштар, база бистин ойрот тилиндеги экинчи јолло кубулар адалғыштарла түней кубулар. Олордың учындағы токтоң турган буквазы тунгак түйук болуп турган керегинде, кубулткыш кожултазы түйук тунгактаң оқ башталып жат.

Темдектезе:

Кубулт.	Калганчы үйези кату үндүзи	Калганчы үйези յым- жак үндүзи.
Т.	карандаш	комитет
Ә.	карандаштың	комитеттинг
Б.	карандашка	комитетке
Қ.	карандашты	комитетти
Ӧ.	карандашла	комитетле
Ж.	карандашта	комитетте
Ч.	карандаштан	комитеттен.

Бир канча сөстөрдин баш букваларынан бүткен, учындағы буквазы тунгак түйук сөстөр бу оқ ээжи аайынча кубулар.

Темдектезе: МТС-тин, МТС-ке, МТС-ти, МТС-те, МТС-тен.

АЈАРУ: Же бу мынайда кыскарта айылған адалғыштардың кубулткыш кожулталары дефис ажыра бичилер учурлу.

Интернациональный ла орус тилинен кирген б, в, г, д, ж, з деп ўнгүр түйуктарга токтогон адалғыштарды кубулткыштарга кубултса экинчи јолло кубулар адалғыштардың кожулталарын алынар.

Темдектезе:

Т. кооператив	педагог	завод	ёж	колхоз
Ә. кооператив-тин	педагог-тың	завод-тың	ёж-тың	колхоз-тың
Б. кооператив-ке	педагог-ко	завод-ко	ёж-ко	колхоз-ко
Қ. кооператив-ти	педагог-ты	завод-ты	ёж-ты	колхоз-ты
Ӧ. кооператив-ле	педагог-ло	завод-ло	ёж-ло	колхоз-ло
Ж. кооператив-те	педагог-то	завод-то	ёж-то	колхоз-то
Ч. кооператив-тен	педагог-тон	завод-тон	ёж-тон	колхоз-тон

В түйукка токтогон орус та ойрот то фамилиялардың кубулткыш кожулталары база экинчи јолло кубулар адалғыштардың кожултазы аайынча болор.

Темдектезе:

Т.	Иванов	Элещев
Э.	Иванов-тың	Элешев-тин
Б.	Иванов-ко	Элешев-ке
К.	Иванов-ты	Элешев-ти
Ӧ.	Иванов-ло	Элешев-ле
Ж.	Иванов-то	Элешев-те
Ч.	Иванов-тоң	Элешев-тен

Интернациональный ла орус тилден кирген б, в, г, д, ж з деп ўнгүр түйуктарга токтогон адалғыштар ла ойрот тилинде в ўнгүр түйүкка токтоп турған обёкөлөрди айтканда, ол учындағы ўнгүр табыштар тунгак угулып жат. Онын учун олордың кубултқыш кожулталары тунгак түйуктағ башталар.

АЈАРУ: б, в, г, д, ж, з ўнгүр түйуктарга токтогон адалғыштар көп тоого көчкөндө, көп тооның кожултазы база тунгак түйуктағ башталып, тар, тор, тер, төр болор (клубтар, кооперативтер, геологтор, заводтор, ёжтор, совхозтор).

69 маскаду. Бу берилген адалғыштарды кубултала, экинчи јолло кубулар интернациональный ла орус тилден кирген адалғыштардың экинчи јолло кубуларда, кожулталары қандай түйуктан башталып жатканын айдып беригер.

1) Класс, башмак; 2) дуб, таз, Смирнов.

70 маскаду. Бу куучынды қычырала эн озо баштапкы јолло кубулар интернациональный ла орус тилден кирген сөстөрии чыгара бичип, қандай кубултқыш кожултазы кожулганын айдып беригер. Онон экинчи јолло кубулар адалғыш сөстөрии чыгара бичип, қандай кубултқыштың кожултазы кожулганын айдып беригер.

САША ЧЕКАЛИН

Саша Чекалинге 16 жаш болгон. Ол — комсомолец, айылында школага јүрүп, адазына болужып туратан.

Жуу башталды. Саша истребительный батальонго кирди. Немецтер наступать эдип турды. Олор Тульский область-ка кирдилер. Кызыл Черүнин частытары ѡштүнин наступлениеизин токтодо тудуп турдылар. Истребительный батальон фашисттерле база тартыжа бердилер. Щиту бистин обороны узүп иди. Батальонның кеэиги ѡштүнин тылында артты. Саша Чекалин де ондо болды. Саша партизанский отрядты таап алды. Отрядтын начальниги Сашаны јуудып алды. Саша якшы партизан болды. Ол разведкага јалтаныш јоктоң јүрүп, ѡштүден чокум сведение әкелип, немецтердин автомашиналарын јоголтып үреп турды.

Бир катап Саша деревнеде конуп жаткан. Предатель Сашаны немецтерге айдып берген. Немецтер Сашаны арестовать эдип, бир турага отурғызып, охрана тургузып салды. Тунде јалтанбас школьник качып партизандарга барды.

Сион ол оорый берди. Отрядтың комиссары оны деревнеге ийе берди. Сакыбас жаңынаң деревнеге немецтер једип келди. Энези Сашаны жажырып салды, је фашисттер мыны билип салдылар. Гитлеровецтердин 12-зи туралы курчап ийдилер. Саша коркубады. Ол кирнестеге чыгала гранатаны немецтердин усти орто таштап ийди, је, граната жарылбады. Гитлеровецтер Сашаны тудуп алдылар. Оноң оны городко алып бардылар. Ондо оны узак шылап, согуп, кыйнап турдылар. Је герой упчукпай турды.

6 ноябрьда 1941 жылда немецтер Сашаны площадька алыш чыктылар. Ондо виселица бар болды. Сашаның майынына бууны салып ийдилер. Ол тын кыйгырып ийди:

—Оңчозын узе бууп болбозыгар! Женү бистинг борор!

Оноң „Интернационалды“ кожондой берди. Саша гимнди божотколокто, буу оның майының кезе тудуп ийди.

Советский Союзтың Геройы — комсомолец Саша Чекалин онойдо ёлди.

§ 35. Интернациональный ла орус тилден кирген адалгыштардың ўчүнчи јолло кубулары

Интернациональный ла орус тилдең кирген адалгыштардың үндү табышка токтогоны, база ойрот тилинин ўчүнчи јолло кубулар адалгыштарыла түнгей кубулар ўчурлу. Је кубулткыш кожултазындагы үндү табыш адалгыш сөстин калганчы ўйезининг үндү табышы аайынча кату болзо кату болор, јымжак болзо јымжак болор.

Бу примерден адалгыштардың кубулар әэжизин көрүп алыгар:

Кубулткыштары.	Калганчы ўйези кату үндү адалгыш.	Калганчы ўйези јымжак үндү адалгыш
----------------	--------------------------------------	---------------------------------------

Т.	Ясля	платье
Э.	Яслянын	платьенин
Б.	Ясляга	платьеге
К.	Ясляны	платьени
Ө.	Ясляла	платьеле
Ж.	Ясляда	платьеде
Ч.	Яслядан	платьеден

Интернациональный ла орус тилден кирген үндү табышка токтогон адалгыштар, ойрот тилинде ўчүнчи јолло кубулар адалгыштарла түп-түней кубулар.

§ 36. Адалгыштардың жүзүндөриле кубулары

Ойрот тилинде кандыйла адалгыштарды, интернациональ-
ный ла орус тилинен кирген адалгыштарды алар болзо, олор
кубулткыш кожултазы кожулган менинг, сенинг, онинг деп
јүзүндерге кубулып туар.

Темдектезе:

1. жаңыс тоо — менинг балам, көп тоо бистиг балабыс.
 2. " — сенинг балан " слердиг балагар.
 3. " — онынг балазы " олордынг балазы.

Адалгыштардың жүзүнчө кубулуп турганы эки таблицада көргүзөрине жараар.

Адалғыштардың јүзүнле кубулар 1-чи таблицазы.

Жүзүнниң тоозы	Адалғыш тоозы	Үндү табышка токтогон адалғы- штар.	Түйук табышка токтогон адалғыштар.		
Яңыс тоо	яңыс тоо	тура-м тура-н тура-зы	теке-м теке-н теке-зи	мал-ым мал-ын мал-ы	көл-им көл-ин көл-и

К. тоо. 1. туралар-ы-быс	кёлдор-и-бис
2. туралар-ы-гар	кёлдёр-и-гер
3. туралар-ы	кёлдёр-и

Жүзүни жаңыс тоолу бололо, адалгыш сөс көп тоолу болзо, „мал“ деген адалгышка түнкей кубулар. Ненин учун де-зе кандыйла адалгыш көп тоого кочөрдө онын учында ун-гүр түйүк табыш болуп барат (туралар, брёкөлөр, текелер, амбарлар).

Адалгыштардың жүзүнле кубулар 2-чи таблицасы.

Jүзүн тоозы	Адалгыш тоозы	Jүзүндөр		
		1	2	3
к. тоо	яныс тоо	бала-быс	бала-гар	бала-зы
		торлоо-быс	торлоо-гор	торлоб-зы
		öкпö-бис	öкпö-гör	öкпö-зи
		энэ-бис	энэ-гер	энэ-зи

71 маскаду. Йүзүн кожулталу адалгыштарды көчүрүп бичип алғар, олоңды кубұлтқыш тоо кожулталарын тәмдектегер.

Жыргал курсакты ичип мендеерде онын сагыжында нөктөрлөри сакыбай, атанаң барып жатканый болды.

— Сен аймакка барзан айылда иш иштеер кижи јөк, жаңыс мен эдим, онын учун божодыгар, комыдалының айда-рын—деп, энези, Жыргалды жакып, чырайы жажурып отурды.

— Алдырбас, энем, канайып ла озодо Маныга—кыш, жас, күс кой кабырып, таманды жара базып, шыралап жүргендий күч болот әмеш пе? Ол күндер әмди ураган болбой—деп, Жыргал энезин санарактаска айдып отурды. Тегин бу ёйдо Жыргалдын унчукбас бойы куучынчы, кара курен чырайы жаркындалып турганын башкалаапла көргөдий болды.

Жыргал ажанып, онду курсак ичип болбоды. Орё турди, бёркүн кептей кийди, курын бектеп курчанды.

— Же, жакшы энем, атанарага мендеп турум—деп айдала эжиктен чыкты. Энези уулыла кожно чыкпай, отура каларга жүреги энчикпеди, уулынын кийининек кожно чыкты. Ичи кородоп, тумчыгы ачып качанда-ары-бери жүргөнгөн неме жа-пайды ондонып жүргейне деп санаңып турды.

72 таскаду. База ондый ок иш.

— Бистердин ортобыска ондый класс ёштулердин ач үрендери көп жүрүп жат. Олордын уйазы табылар ок болбой—деп Вания айдып, Жыргалдын машиназына базып келле, әбиреде шингжилеп турды. Ончо жаан керектү жерлерин жазаар иш бүдүп болды. Карада жаныс моторго чедирген бере-тей от—алыжы айрылып қалганын Вания таап алды.

— Бери жуук тур, сени ўч кондырган жеринди көрүп ал—Вания көргүзип турға жазап берди. Кара-боро те-мир адынын жүреги, беш минутка жетпей, согулып чыкты. Жыргалдын жүреги де, ол мотор табыжынан араай эмес бо-долду согулып чыкты.

§ 37. Адалгыштардын жүзүн кожулталарын бичиригинин ээжизи

1. Ўндү табышка токтогон жаныс тоолу адалгыштардын жаныс тоолу жүзүн кожулталары мындей болотон:

Баштапкы жүзүннин (**м**—бала-**м**)

Экинчи жүзүннин (**н**—бала-**н**)

Үчүнчи жүзүннин (**зы**, **зи**—бала-**зы**, **эн-зи**).

2. Түйук табыштарга токтогон жаныс ла көп тоолу адал-гыштардын, жаныс тоолу жүзүннин кожулталары мындей бо-лотон:

Баштапкы жүзүннин (**ым**, **им**—тон-**ым**, **көл-им**).

Экинчи жүзүннин (**ын**, **ин**—тон-**ын**, **көл-ин**).

3. Жүзүн көп тоолу бололо, ўндү табышка токтогон адал-

гыжы јаныс тоодо турза, јүзүннин кожулталары мындың болор:

Баштапкы j. (быс, бис—бала-быс-öкпö-бис).

Экинчи j. (гар, гер, гар, гөр—бала-гар, эне-гер, öкпö-гөр, торлос-гор).

Үчүнчи j. (зы, зи—бала-зы, эне-зи).

Бу мынан көргөндө әкинчи јүзүннин кожултазы адағыш сөстин калганчы үйезинде а, ы, у деген үндү турза кожултазы—гар болор. Адалгыштардың учында үндү табыжы е, ў, и болзо, әкинчи јүзүн кожултазы гер болор. Оскёзи ол до бойның табыжын тартар (öпкөгөр, торлобогор).

4. Көп тоолу, түйуктабышка токтогон адалгыштар, көп тоолу јүзүнде турар болзо, јүзүн кожулта. Үчүнчи јүзүннинг и кожултазын ажыра мындый болотон.

Баштапкы j. (ы-быс, и-бис—кол-ы-быс, көл-дör-и-бис).

Экинчи j. (ы-гар,-и-гер—кол-дор-ы-гар, көл-и-гер).

Үчинчи j. (ы, и—кол-дор-ы, көл-дör-и).

5. Эжерлү түнгак түйукка токтогон адалгыштарга јүзүннинг кожултазы кожулза, ол учындагы эжерлү тунгак түйук, бойның үнгүр әжер түйугына көчө берер.

Баштапкы j. (кас—каз-ым, казы-быс)

Экинчи j. (кас—каз-ын, казыгар).

Үчинчи j. (кас—каз—ы, көз—и)

§ 38. Энчи кожулталу адалгыштар

Кандай бир предметти јүзүндерге энчиленирип јүзүннинг кожултазын кошкондо, ол бүткен сөс энчилү адалгыш деп адалатан. Ондай адалгыштар јүзүннинг тоозы аайынча жаңыс та, көп тө тоолу болотон.

Темдектезе: адабыс – ада-лары-быс.

мылтыгым – мылтык-тары-быс.

уулым – уул-дар-ым, уул-дары-быс.

Бу мындый јүзүн кожулталу энчилү адалгыштар кубулткыштар да сайын кубулар.

73 таскаду. Көчүрип бичинде божоткон букваларды бичип салыгар.

a) Беш адар мылтыгыб...с,

Бежен муннан көп эмей.

Буржуй келзе адатан,

Бистин жерү көп эмей.

Алты карыш ўлдүб...с,

Алмас ошкош курч эмей.

Албаты Кызыл Черүзи,

Алгыр омок күч эмей.

Кара тайга минеле,
 Кајулада јелериб...с.
 Капиталист табарып келгежин,
 Как мандайга адарыб...с.
 Јерениб...ске минеле,
 Јериб...ске јелерибис.
 Јутпа байлар келгежин,
 Ійтке мойнын ўзериб...с.
 Канду ѡштүни јок этсебис
 Орооныб...с јаранар,
 Ачап јаман буржуйлар,
 Айдары јок јалтанар.

74 маскаду. База ондый ок иш.

- a) Озо болгон јуртыб...сты көрөли.
 Озогы јадын...с ѡскёрди,
 Алдында болгон јуртыб...сты көрөли,
 Албатының јадыны ѡндёнди.
 Џайзан жанду јурты чачылды.
 Жаны јайым јадын бистерде башталды.
 Кобы јиктердин иштерин көрүгер,
 Колхоз јадыныб...с анда төзөлди.
- b) Ленин кундулұ башчыб... с болгон керегинде,
 Оны јүргиб...сте тудуп турубыс.
- v) Бистердин адаларыб...с
 Республика төзёди.
 Кол күчтү бис албатыга,
 Јайым јүрүм берди.
 Эски јүрүм бузылды.
 Бис жаны јурт туттыбыс.
- g) Жажарып ѡскён жаш блёнг.
 Ак малыбыс одор...
 Јайылып аккан жаан су...
 Олордын ичер суузыны.

§ 39. Энчи адалғыштардың кубулары

Кубул.	јүзүни	Үндү табыжы кату болзо	Үндү табыжы јым-жак болзо
Жүзүни ле адалғыш жаныс тоодо болзо.			
Төс.	1 j.	колым	кёлим
Энч.		колым-нын	кёлим-нин
Бер.		колым-а	кёлим-е
Кös.		колым-ды	кёлим-ди
Өм.		колым-ла	кёлим-ле
Јер.		колым-да	кёлим-де
Чыг.		колым-наң	кёлим-нең,

Экинчи јүзүнде турған адалғыштардың кубулткыш **ко-**
жулталары јууктадачы, көстöчи, јерлечи кубулткыш **кожул-**
тазынаң башка база баштапкы јүзүндегидий ок болор.

Тöс.	козы	кози
Энч.	козы-ның	кози-ниң
Бер.	козы-на	кози-не
Кöс.	козы-и	кози-и
Öм.	козы-ла	кози-ле
Јер.	козы-ида	кози-иде
Чыг.	козы-нан	кози-ней

Кубул.	Јүзүни	Үндү табыжы кату болзо	Үндү табыжы јым- жак болзо
--------	--------	---------------------------	-------------------------------

Јүзүни кöп адалғыжы **јаныс тоолу болзо.**

Töс. 1 j.	согонобыс	кознöгибис
Энч.	согонобыс-тың	кознöгибис-тин
Бер.	согонобыс-ка	кознöгибис-ке
Кöс.	согонобыс-ты	кознöгибис-ти
Öм.	согонобыс-ла	кознöгибис-ле
Јер.	согонобыс-та	кознöгибис-те
Чыг.	согонобыс-тан	кознöгибис-тен
Töс. 2 j.	балагар	иинегер
Энч.	балагар-дың	инегер-дин
Бер.	балагар-га	иинегер-ге
Кöс.	балагар-ды	иинегер-ди
Öм.	балагар-ла	иинегер-ле
Јер.	балагар-да	иинегер-де
Чыг.	балагар-дан	иинегер-ден
Töс. 3 j.	малы	суди
Энч.	малы-ның	суди-ниң
Бер.	малы-на	суди-не
Кöс.	малы-и	суди-и
Öм.	малы-ла	суди-ле
Јер.	малы-ида	суди-иде
Чыг.	малы-нан	суди-ней

АЈАРУ: Кöп тоолу ла јаныс тоолу јүзүнде турған кöп тоолу ла
јаныс тоолу адалғыштар база бу ла кеберлү кубулар учурлу. Не-
ниң учун дезе олор качан кöп тоого кöчбөрдö, учында туйук табыш
ка токтоп жат. Ўчүнчи јүзүн дезе, ўпдү табышка токтоп жат.

§ 40 Эрмектин бöлümелерининг адалғыштар бўдери

Ойрот тилинде состöн база сранай башка учурлу адал-
ғыш бўде берери, онын тыш бўдузиин характеристиказын

толтурып жат. Адалгыш сөстөр ло бүткен ады сөстөр көп жаңында формальный жаңынан ылгалбай жат. Олордың башказы синтаксический жаңынан болуп турат. Андый болгондо адалгыштар ададын бүде берер, эмезе глаголдон до адалгыш бүдүрип алар, ого үзери ол башка кебер ат сөс бүдүрип алар арга бар болуп жат.

§ 41. Адалгыштардан ла глаголдордон адалгыштар бүдери

I.

Адалгыш сөстөрдөн, олорго кожулталар кожулары ажыра сранай ёскö адалгыш бүдери мындый кожулталардан ажыра бүдүп жат.

Чы-чи деп кожулталар ажыра, бир иште жаантайын турганын көргүзип турган адалгыш бүдүп жат.

Темдектезе: Мал—мал-чы, кой—кой-чы, бичик—бичикчи, колхоз—колхоз-чы, тёо—тёо-чи.

Даш, деш, дош, дöш деп кожулталар кошсо ёмё жатканын көргүзип турган адалгыштар бүдүп жат.

Темдектезе: айыл--айылдаш, јол--јолдош, карын--карындаш.

Онон ёскö адалгыш сөстөрдөн кичинектедип эркеледип айткан адалгыштар бүдер учурлу. Ол андый эркеледип айткан адалгыш бүдүрер кожулталар бу мындый торт болүкке болүнип жат.

а) Эркеледип айткан адалгыштардың баштапкы группа кожулталары.

Кату үндү табышка токтогон адалгыштар болзо, эркеледип айдарда мындый кожулталар кожулар (чак, чоқ).

Темдектезе: балачак, тобогочок.

Жымжак үндү табышка токтогон адалгыштар болзо, эркеледип айдар мындый кожулталар кожулар (чöк, чек).

Темдектезе: опкочёк, кискечек.

б) Эркеледип айткан адалгыштардың экинчи группа кожулталары.

Туйук табышка токтогон, тёзинде үндү табыштары кату адалгыштарга, мындый кожулта кожулар (ычак).

Темдектезе: кол-ычак, тож-ычак.

Туйук табышка токтоюло, үндү табыштары жымжак үн болзо адалгыштарга мындый кожулта кожулар (ичек).

Темдектезе: кёл-ичек, јўз-ичек.

АЈАРУ: Эжерлүс, ш, к, т, п деген тунгак туйуктарга токтогон адалгыштарга, эркеледип айдар кожулталар кожулар, ол адалгыштың учындағы тунгак туйуктар, бойынын ўнгур эжер туйугына база кочё берер учурлу. Кас—казычак, баш—бажычак тарак—тарагаш—адычак, кап—кабычак.

в) Эркеледип айткан адалгыштардың ўчүнчи группа кожулталары.

Адалыштардың төзинде үндүлери кату бололо Н деген туйукка токтогон болзо, эркеледип айткан кожултазы **ак** болор.

Темдектезе: алакан-ак, кулун-ак койон-ок.

Адалыштардың төзинде үндү табыжы јымжак болзо, эркеледип айдар кожулталары **ёнк**, **ек** болор.

Темдектезе: эскин-ек, тёнён-ök, обөгөн-ök, эрлен-ек.

г) Эркеледип айткан адалыштардың төртинчи группа кожулталары.

Адалыштардың төзинде үндү табыжы кату бололо К деген туйукка токтогон болзо, эркеледип айдар кожулталары **аш-ош** болор.

Темдектезе: айаг-аш, отыг-аш, томоног-ош.

Адалыштардың төзинде үндү табыжы јымжак бололо К туйукка токтогон болзо, кожулталары **еш-баш** болор.

Темдектезе: көнөг-ош, бөрүг-еш, күртүг-еш.

АЈАРУ: төртинчи группа кожулталар кожуларда, адалыштын учындағы эжерлү түнгік түйук бойының үнгүр түйугына база көч берер учурлу.

75 маскаду. Эркеледип, кичинектедип айткан адалыштарды чыгары бичип алыгар.

а) Уулчак эртен тура эрте турды. Колдорын, јүзин јунуп алды. Кол артқыжагы ла арланып алды. Энези кичинек аягажына чай уруп берди. Чайды ичип алала, кичинек, араплакка кирди.

Аралакка једип кирерделе, алдынан койонок мантан чыкты. Уулчак койоноктын кийининег јүгүрип браадарда, койонок тузакка кабылала, чыйыктап турды. Уулчак јүгүрип барада, койонды түрүге тудуп алды. Онын будычактары ла колычактары тыркыражып турды, јүргөжитипилдеп турды.

Уулчак койонокты талычактын терезиле буулайла, оноң ары сууның јарына келди. Мордочогын кодорып көрди. Мордозына көп балық түжүп калтыр. Кандай ла балыктар бар болды. Даан да балыктар, кичинек те балыгаштар бар болды.

Уулчак балыктарын таарычагына салып алды. Мордочогын тургузып койды. Койоногына келер болзо, койонок талычакты ўзе кемиреле јүре берген эмтири.

б) Түлкүчек кырычакты төмөн јелип отурды. Кепетийин калып ийеле чычканакты тудуп алды.

в) Кызычак меелейек түүп адды. Меелейегин кайырчагына салып койды. Онын кийининде кичинек ийнечек ле чамчазына топчычактар көктöди. Кискечек дезе јанында ойноп туры. Ол ары-бери учуп турган чымылактарды ту-

дарга ары-бери калып, алаканактарыла согорго турды.

76 маскаду. Бу тазыл адалгыштардан көргүзү айынча эркеледип, кичинектедип айткан адалгыштар бүдүрүгер.

а) чак деген кожулталуунча:

Көргүзү: бала — балачак;

б) ычак, ичек деген кожулталуунча:

Көргүзү: көзичек, көличек, колычак;

в) аш, еш деген кожулталуунча:

Көргүзү: күчигеш, кажыгаш;

г) ак, ок деген кожулталуунча:

Көргүзү: таманак.

Тобого, јака, әчки, түлкү, киске, ёркө, суу, бичик, кижи, ўкү, туу, баш, кол, бөөрү, кеме, кыр, кыра, малта, яр, талкан, тискин, кускун, саныскан, койон, сөөгүскен, алтын, айак, агаш, тайак, күртүк, мылтык, ястык, кузук, терек, балык, күрек.

77 маскаду. Көчүрип бичиирде јетире бичилбеген сөстөрди бичип алыгар.

Ан...кижи мылтык алды. Кой..уул кой айдал қырга чыкты. Мал...кижи мал айдал келди. Эл...кижи бичик јетирди.

Үредү...балдар үредип жат.

Меке...кижиге улустар бүтпейтен. Колхозтын трактор... лары қырага чыкты.

II.

Өрө айдылган адалгыштардан адалгыштар бүдүретенинен башка, глаголдордон база адалгыш сөстөр бүдетени бар.

Ол андый адалгыш сөстөр бу мындык кожулталар ажыра бүдер.

у, ў деп кожулталар ажыра төс јакылга кеберлү глаголдон адалгыш бүдүп жат.

Темдектезе: сат—саду, ўрет—үредү, арт—арту (Школдын үредүзи башталды. Амыраар күнде саду болбоды).

Чы, чи деп кожулталар ажыра бу алдында көргүзилген глаголдон бүткен адалгыштан, адалгыш бүдүп жат.

Темдектезе: саду—сад-у-чи, үреду—үред-ү-чи. (Бистин үредүчи једип келди).

К деп кожулта кошкожын тудунар-кабынар немени көстөп турган адалгыштар бүдүп жат.

Темдектезе: тара—тара-к, элге—элге-к.

Кыш, киш, күш, күш деп кожулталар кожулганда, тудунар-кабынар предметти көстөп турган адалгыш бүдүп жат.

Темдектезе: тут—туткуш, теп—тепкиш, сүрт—сүрткүш, арт—арткыш.

ЫШ деп кожулта кожулганда эдилерин көргүзип турған адалгыш бүдүп жат.

Темдектезе: жат—јадыш, јүр—јүрүш, уйукта- уйукташ (**јадыш** сүрекей узак болды).

Л деп кожулта кошкондо предметтен кандай болуп турғанын көргүзип турған адалгыш бүдүп жат.

Темдектезе: јырга – јыргал (Кече **јыргал** болды).

ЛАН деп кожулта кошкондо кандай бир коомой болғон ёди көргүзип турған адалгыш сөс бүдүп жат.

Темдектезе кыста – кысталан (Озо ишмекчи класс **кысталаңда** жатты).

ҮМ, им деп кожулталар кошкондо кандай бир предметке эдилге табарузын көргүзип турған адалгыш бүдүп жат.

Темдектезе: кий-книйим, өл-өлүм.

КЫН, КИН деп кожулталар кошкондо предметтинг айалгазын көргүзип турған адалгыш бүдүп жат.

Темдектезе: тос-тоскын, эс-эскин.

78 таскаду. Бу ёрё бирилген глаголдон бүткен адалгыштарлу эрмектер бүдүригер. Эрмектерди бүлүргежин кожулталардын кажызынала бир эрмектен болзын.

Адалгыштар керегинде бастыра өткөнин катап қөрбр таскаду

79 таскаду. Бу куучынан адалгыш сөстөрни бу мындай ээжи айынча чыгара бичип алыгар: озо ѡаңыс тоолузыны, оноң көп тоолузыны. Онын кийининде көп тоолу адалгыштардың тазылы кандай табышка токтогой, кожултазы кандай табыштан башталғанын јартап беригер.

I

„Айлананын Алтын-Тууы
Коолодо кожондоп братканда,
Каскак каскак јерлерден,
Кочкор андар чыгып тыңдайт,
Салкын түшпес койу агаштар,
Јараш мүүстү мыйгактар,
Кийининег ары тындаш јүрет...

II

...Түк танышпас ак мал,
Кабырузы јок артып жат.
Тил билишпес эл јон,
Кааны јок артып жат.
Онын учун баатырларым,
Эрјене аттарыгар ээртегер.
Жуу куйагын кийигер...

Н. УЛАГАШЕВ.

80 таскаду. Куучынды кычырала, адалгыш сөстөрни бу мындай ээжи айынча чыгара бичип алыгар: Элден озо баштапки јолло кубуларыны, оноң экинчи јолло кубуларыны сранай учында ўчүнчи јолло кубулар адалгыштарды.

ЖҮРҮМ ТӨРӨЛГӨ БЕРИЛЕР УЧУРЛУ

1943 жылдын жазы ла жайы Шуклинге солун керектерле толо эмес болды. Ол частине жаңыла жедип келерде, ого жаан тартыжуға кирижерге келижип, ол тыртыжуу онын батареязы немецтердин бир канча блиндажтарын ла бистинг черүлерге ичкерилеерге чаптык эдип турган ўштүнин пулемёттыйн точкаларын базып салды.

Онын кийининде, керек күн ёткөн сайын там кызый берди. Сүреен кызу ёй болгон, Кызыл Черү ўштү быйарды элбек толкуула жалмап, Күнбадыш жаар ичкерилеп турды. Старший лейтенант Шуклинин батареязы, жаан ийделү ичкерилеп турган күчтинг, жаан эмес, је бек бўлуги болды.

Шуклин кожо јурӯп, тартыжып турган часть фронттын бир участказынан база бирүзине кочурилип, кайдала болзо озочылардын тоозында болуп, бойынын маанызын тамла жаны јенўлерле макка салып турды.

Бир жакшынак јенўлерлү јуунын кийининде, часттын командири Шуклинге ВЛКСМ-нын Төс Комитетине келген именин час сыйды оморкогонду табыштырып берди. Бу мынызы, фронтко келген кийининде Шуклинин комсомодон алыш турган ўчунчи сый болуп жат.

Часты алыш тура, Шуклин бу берген сайлы чын керектин бойыла чек актаарым деп, мындый сөзин берди:

„Ўштүни алдындағызынан чокум адып, алдындағызынан тын калапту қырарым. Менин јүрүмим, мени ѡскүрип, ўредип салган Төрөлиме бирилер учурлу, онын учун керектү болзо мен бойымнын јүрүмимди Ада-төрөлим учун аланзу јогынан берер учурлу“.

81 маскаду. Беритгей статьяны бичип, точкалардын ордына кубылткыштардын кожулталарынын баштапкы буквазын турузыгар.

ГЕРОЙЛОРДЫН МАГЫ ЁЛБОС УЧУРЛУ

Геройлордын магы качанда ёлбос, Олор...ы эске ала-ры ўргүлji...е түгенбес. Албаты...ын геройлорынын ады, олордын кожо јүрӯп јуулашкан нёкёрлөри...ин, кожо ўренип, иштеп, тартыжу...а туружын тургандардын јүректеринде, олор кем...ин келер ёйдöги ырысту ла сүгүнчилү жадыны учун јүрүмин берген улустар...ын јүргөнинде ўргүлжиге артып калар.

Частын командованиези, бойынын төрөли учун старший лейтенант Илья Захарович Шуклинди часттын списогына ўлгүлжиге бичип салар керегинде, СССР-дин Верховный Совединин Президиумы...аң сурак эткен. Эмди часттын личный составын күнүнг сайын проверять эдер тушта, Шуклин...ин ады оморкогонду ла торжественно угульыш турар:

— Советский Союз...ын гербы, старший лейтенант Шуклин! — подразделение..ын командири кычырып ийер.

— Стalingrad..ын жаңындагы јууда, немецкий олжочылар.. а тартыжып, жалтанбастардын болумиле ёлгөн! — деп берген кару угулар ..

Герой көрүнбезинен бойынын частинде кожно болуп, бойынын качан да ёлбос улу қеректериле оморкодып, боецтерле кожно тартыжуға барып турар.

Жуу божозо, орудиелер ..ын табыш-күзүрти токтой берзе, ороон алдындағы элбек ле кичеемелдү жадына жада берер. Ол тужында балдар Святогорск..ын жаңындагы бойло-рынын пионерский лагерин база катап толтурып, ол балдардын мынан ары ўргулжиге сүгүнчилү ле ырысту жадатанынын правозың быјар баштү..ен айрып аларына бойынан јүрүмин берген орус жуучылдын сөбигине, бар јурегинен килемкелү болуп, чечектер салып турарлар.

82 маскаду. Бу бирлигендеги эрмектерден эн озо энчилечи кубултышта турган адальштарды, онон чыгытту кубултышта турган адальштарды чыгары бичип алала, кажыла адальшты онын тазылы кандый табышка токтогонын, кожултазы кандый табыштан башталғанын жартап беригер.

1. Туунын аңын туудан адып, суунын балыгын суудан тудуп јүрди.

2. Алтын-Коонын абакайы Алтын-Коодон сурал турды.

3. Алтын күннин бажында, аңчы жыштан једип келер.

4. Аттын тибирти, кижинин кыйгызы угулды.

5. Айкарадан жалтанбас аткан октон коркыбас.

6. Чодон-Караның болгожын,

Торт түйгактап от чагылды,

Баскан, желген жеринен

Балкаш тозын кайнай берди.

Тепкен, тепкен жерлеринен,

Теерменче таш чачылат,

Чодон-Кара јоргонын,

Жорыгы там тынайт.

Калапту Алтын - Коонын

Тынган тыныш сыр жайылат...

83 маскаду. Бу адальштарды кичинектеде эркеледип айткан эдин кубултыгар.

1). Той, тон, кыр, тал, кол, аш, таш;

2) Бала, көчө, тура, төө;

3) Айак, калбак, тарак, терек, күчүк;

84 маскаду. Бу адальш сөстөргө чы, чи, даш деп кожулталар ажыра адальштар бүдүрип эрмектер эдигер. Онон оны бичип алыгар.

Көргүзү: Төөчи төөлөр азырап жат.

Ан, мал, саду, ўредү, ѡол, айыл, јорык.

5. Морфология ойротского языка.

85 маскаду. Бу глагол сөстөрбүү у, ў, л, лан, күш, күш, кыш, киши, ум, ўм, кын, кин, деп кожулталар кожуп, адалгыштар бүдүригер. Оног олорды эрмекке баштачы эдип кожуп эрмектер бичигер.

Үрет, сат, кыста, тут, ѿт, бас, эс, јур, ѿл, тос.

86 маскаду Бу эрмектердин карарта баскан сөстөрди энчилечи көстбөчи, јерлүү, чыгыту кубулткышта тургузып эрмектер бүдүригер.

1. Школдо портрет туруп жат.

2. Заводjakшы иштеп туры.

§ 42 Бүткен ады

Предметтин бүдүмин, ёгин, качествозын жартап турган сөсти бүткен ады деп айдып жат.

Бүдүми деп, предметтин јаанын, сыйын айдатан, (јаан тура, элбек чеден), предметтин качествозын, айдатаны (бек, бös), предметтин ёгин айдатаны (кызыл маңы, кара ат) кыс-карта айтса **каанды?** деп суракка каруу берилип айдалар сөс-төрди бүткен ады деп айдар.

Предметти неден эткен материалын көргүзип турарда адалгыш та сөстөр бүткен ады болуп турар. Темдектезе: (јес чойгөн, алтын час).

Бүткен ады эрмектинг ичинде көп јанында жартачы определение болуп турар, је кезикте дезе дополнение, баштачы ла айдылганы да болуп турары бар болор.

Темдектезе: (Кер ат јаланда јури). Бу эрмекте бүткен ады—жартачы определение болуп жат. (Јараш агаш тура, суунын јаказында туры). Бу эрмекте бүткен ады база жартачы—определение болуп жат. (Жыргалдын керсүзине кайкайдым). Бу эрмекте дезе бүткен ады косвенный кубулткышта туруп турган учун толтурачы—дополнение болуп туруп жат. (Кызыллар јенди). Бу эрмекте бүткен ады баштачы болуп жат. (Кей ару) бу эрмекте бүткен ады айдылганы болуп туруп жат.

Бүткен адын адалгышла кожно кубултса, кубулткыш кожултазын алынбас учурлу.

Темдектезе:

Төс.	болот	бычак
Энч.	болот	бычактын
Бер.	болот	бычакка
Кös.	болот	бычакты
Ӧм.	болот	бычакла
Јер.	болот	бычакта
Чыг.	болот	бычактан

Је, бүткен ады эрмекте дополнение болзо, кубулткыш кожултазын алынп туар.

Темдектезе: **Кызылдын** ады.

87 маскаду. Бу эрмектерди бичип, (каный?) деген сурекка каруу болуп турган сөстөрин чыгара бичип алышар.

Күски күн кыска. Апшыйак јаантайын болчок туразынын јанына ары-бери базып јүрет, оок-теек немелерди, ак карга бастыртпаска кичеенип, јуунадып турат. Бир јerde туранын пазтарынан јенес чыгып калды, экинчи јerde дезе, туранын толыгы чирип ойылып калтыр, учүнчи јerde туранын толыгы јемирилип баарына јууктай берди. Јаныдан болчок тура тудар керек болгон, је јаныс кижи андый ишке канайда чыдаар.

„Је канайып-канайып база бир кышты кыштап алар болбогойым“—деп стенезин малтала согуп, апшыйак шүүп турды. „Је јаан удабас обоз келер, ол тужында көрөрибис“.

Кар түжүп, суулары тонуп барганда, чанактын јолы чыкса, обоз једип келетен тужы болды, ак кар јерди бүркеп салганынан апшыйактын санаазы келетен обозто болды. Улусты ол, јыл ичинде бир ле катап көрүп, јолугатан болгон. Онойткондо, шүүлте санаа көп болды. Апшыйактын айдып турган эрмегин Ак-тöш билип турган немедий турды. Апшыйак „обоз“ деп сөстүй айтканда, Ак-тöш сүгүни, кынзып туруп, апшыйакка кару сөс айдып берерге турган неме чилеп, сууны ёрё көрүп—ол ёрёги турган учуктаң обоз келип, көрүнүп келер деп тумчугыла сууны ёрё улап, көргүзип турган аайлу болды.

Мамин—Сибиряк „Студеныйда кыштаганы“.

88 маскаду. Бу эрмектерди кычырала, кажыла эрмектерге ак деген бүткен адь кубулган ба, јок по, айдып беригер.

Столдо ак чаазын јатты. Ол јаткан ак чаазынла коштой карандаш јатты. Мен ак чаазыннын ўстине карандашла јурук јурадым. Ак чаазындагы јураган јуругым балама сүреен јарады. Ак чаазында менин көп јурктарым бар. Улус ак чаазыннан теградытар көктөп алды.

§ 43. Адалгыш сөстөрдон бүткен адь бүдет

Ёрё айдылган бүткен адьлардан башка эрмек бөлүмелиринен аңылу кожулталар кожулып бүткен адь бүдери бар. Оны бу мынан төмөн айдылганынан көрөлдөр:

Адалгыш сөскө су, сү, зу, зү деп кожулталар кошкондо, каный бир немеге неме колушканын көргүзер бүткен адь бүдетен.

Темдектезе: Мен кумаксу јер кастым. Бу јер ётөксү эмтири. Талканзу јыт кайдан јытанат?

Адалгыш сөс туйук тунгакка токтогон болзо. кожултазы туйук тунгактан башталар. (кумак-су, ётөк-сү). Је, адалгыш сөс ўндү эмезе ўнгүр тунгакка токтогон болзо, кожултазы ўнгүр тунгактан башталып зу, зү бо-

лор (эмилзүү, колонгуу), кандый деп суракка каруу болуп турар.

Адалгыш сөсkö сак, сек, зек, деп кожулталар кошкондо кандый бир немеге күүндүзин көргүзип турган бүткен ады бүдүп жат.

Темдектезе: Менинг карындажым этсек. Менинг адым ўүрзек. Ол кижи чайзак.

Адалгыштардың кандый бир немеге күүнзеп турган бүткен адын бүдүретен сок, сёк, сак, сек, деп кожулталар туйук тунгакка токтогон адалгышка кожулар (ашсак, этсек). Ёе, адалгыш ўнлү эмезе ўнгүр тунгакка токтогон болзо, кожултазы ўнгур тунгактан башталып зак, зек, зёк, зок болор (чайзак, кемезек, кулунзак). Кандый деп суракка каруу болор.

Адылгыш сөстöргö лу, лү, ду, дү, ту, тү деп кожулталар кошкодо, кандый бир немези барын көргүзип турган бүткен ады бүдер,

Темдектезе: Бистин колхоз койлу. Колхозчылар туралу. Олор малду. Эркин атту болды.

Үндү табышка ла Й, Р тунгакка токтогон адалгыштардың кожултазы лу, лү болор (туралу, карлу, кирлү, койлу). Ўнгүр тунгакка токтогон адалгыштарда кожулар кожултазы ўнгүр ок тунгактан башталып ду, дү болор (малду, кийимдү).

Туйук тунгакка токтогон адылгыштардың кожулталаres туйук тунгактан башталып ту, тү болор (ашту, эттү). Нелү деп суракка каруу болор.

89 **таскаду**. Адылгыш сөстöрдöн су, сү, зу, зү, лу, лү, ду, дү, зак, зек, деп кожулталу бүткен ады бар эрмектер бүдүригер. Онон оны бичиile бүткен адын алдынан чийү тартып темдектегер.

90 **таскаду** Куучыннан адалгыш сөстöрдöн бүдүрген бүткен атарды чыгара бичип алыгар.

Деревне јурттың бүдүжи онон до јаан кубулды. Деревненин тös иле јерлеринде церквелер, абыстың, кулактың, урядниктин,jakшы туралары болгон, деревненин учы куйунда огош туралар болотон эмди ончозы јоголып барып жат. Онын ордина клубту, радиолу, кинолу, школду, библиотекалу, яслялу, тракторлу, комбайнду, аш согор машиналу, автомобильдү јаны деревнелер бүдүп жат. Кижи күчин, канын соорып јийтен атту чуулу јүтпа кулактар, кан ичееси астамчылар, кайракан урядниктер торт јок. Эмди атту чуулу улустар колхоз, совхозтың ижин башкарып, клуб ижин башкарып турган улус, јаан тракторчылар ла комбайнорлер, аштың ла малдың бригадалары, колхозтың jakшы деген мергендүчилери ле ўй улус болуп жат.

Сталин „XVII-чи партийный съездте отчет докладынан.

§ 44. Обстоятельственный сөстөрдөң, бүткен ады бүдери

Обстоятельный (немениң дүйнө, адалгазын) көргүзип турған сөстөрго гы, ги, кы, ки деп кожулталар кошкондо, дайында жерин көргүзип турған бүткен ады бүдүп жат.

Темдектезе: Бүгүнги күн ишти баштаар. **Озогы** жадын жок болды. Кышкы күн. **Күсеки** күндер жедип келди.

АЈАРУ: Озочыл деп бүткен ады озодеп сөско чыл деп кожул-та ажыра бүдүп жат.

Бистин колхоз **озочыл**.

Бистин жуунда **озочыл** ўренчиктерге премия бердилер.

91 маскаду: Бу обстоятельный сөстөрдөң бүдүп турған бүткен аттарлу эрмектер бичип алғар.

Бүгүн, дайын, кече, он часта, айда жылда, чакта.

§ 45. Жандыра кеберлү глаголдордон бүткен ады бүдери

Жандыра кебер глаголдорго **чак**, чек деп кожулталар ко-жулганда кандай бир кылғын көргүзип турған бүткен ады бүдүп жат.

Темдектезе: Коркун-коркунчак, ўркүн-ўркүнчек.

§ 46 Кандый бир немени түндештире бүткен ады

Кандый бир немени түндештире көргүзечи бүткен ады немениң тынын көргүзип турар.

Кандый бир предметле түндештирилип турған предмет-тин ады, чыгытту кубулткышка туралып жат. Оның кийининде дезе, тынын көргүзип турған бүткен ады турар.

Темдектезе: Ол уул менег бийик. Сенинг адымениң адымнаң **якшы**. Кас күштан жаан. Бу чечек ол чечектен сарғылтырым.

Кандый бир предметтинг ончо предметтен тынын көргүз-ер керегинде бүткен адынын алдында эн, деп үзүкти ле дезе деп глаголды да тузаланып турар.

Темдектезе: Эн якшы ат. **Ўренчик** дезе ўренчик. Эн озоналы колхоз. Ат дезе ат.

Кандый бир оннин тынын коргүзип турар бүткен адина **кап**, **сан**, ап деп үзүктерди кошкондо качественный бүткен ады бүдүп жат.

Темдектезе кап-кара, сап-сары, кып-кызыл, ап-пагаш, көп-пёгөш.

Бу мындағы бүткен адилардың ортозында тире турғызылып бичилер.

Онон башка кандый бир предметти түндештирип турганда дый, дий, тый тий деп кожулталар кошкондо, бир предметти бир предметтке сынынча, жаанынча, будуминче түнейлештире көргүзип турган, бүткен ады бүдүп жат.

Үнгүр түйүкка ол эмезе үндү табышка токтогон адалгыштардын түнейлештирип бүткен ады кожулталары дый, дий болотон.

Темдектезе: бука-дый, кар-дый, тура-дый, койон-дый, ёркө-дий, теке-дий, ёлён-дий.

Тунгак түйүкка токтогон адалгыштардын түнейлежер бүткен ады кожулталары тый, тий болор.

Темдектезе: кас-тый, күш-тый, тайак-тый, ёдүк-тий кебистий, ётёк-тий.

База кандый бир предмет сынынча бир предметке түней көргүзилип турган бүткен ады ча, чо, че, чб деп кожулталар ажыра бүдери бар.

Адалгыштардын үндү табыштары кату болзо, олордын түнейлежер бүткен ады кожулталары ча, чо болотон.

Темдектезе: ат-ча, уй-ча, тыт-ча, тобого-чо, койон-чо, тон-чо.

Үндү табыштары јымжак адалгыштардын түнейлежер бүткен адының кожулталары чо, че болотон.

Темдектезе: эргек-че, ирик-че, терек-че, элик-че, көл-чо, ёпкө-чо, көс-чо.

92 маскаду. Көчүрип бичириде бүткен адыларын алдынан чийү тартып салыгар.

1. Мен күскүде кайын агаشتардын ортозында отурдым. Тенери ак кёшпөк булатла јабылып, эмезе булаттар арыбери көчүп, кенетийин кезик јерлеринен килей айазып, күн керсү көстий јараштыра чалып турды. 2. Агаشتардын бажтарына тымык салкын араай согуп турды. 3. Кайындардын бүрлери эмеш куугара да берген болзо, је бастыра көк көрүнип турды: каа-јаа јерлерде јаш чагал агаشتар бастыра бойлоры кызыл, эмезе алтындык күнге јаркындалып тургани көрүнип турды... 4. Мен бойымның ийдимле калын аспак агаشتар ортозыла ёттим. Мен, ол куу ёзоктү, боро көк жалбыракту аспак агаشتы јакшызынып турганым јок болуп турганымды билинип јадым.

Тургенев "Тушташканы".

93 маскаду. Адалгыштан бүткен ады сөстөрди чыгара бичип алыгар.

Сен айудый бёкө эмтирин, түлкүдий сүмелү эмтирин.

Аэроплан там бийиктеген сайын кичинектеп мүркүтче көрүнип турар.

Колкучиле јаткан албаты аргалу јадынду болды. Ончозы малду, ашту, сүгүнчилү јўрумдү болды.

94 таскаду. База сидый ок иш.

1. Бүгүнги түн јарык эмтири. 2. Сен ол кижиини сранай карындажындый бодоп јадын. 3. Текерининг күзүртиндий та-быш угулды. 4. Бистинг јерде учарлу суулар бар. 5. Кажыла колхозчы атту, уйлу, айыл жүрттү болды. 6. Бистинг је-рибис тайга ташту јер. 7. Озогы којойымдар јоктуларды сранай тыттын чөбреезин сойгондий јип туратан. 8. Жаан го-родты түнде көргөндө, отторы сранай текерининг жылтызын-дый болот, 9. Куурай кышкыда шуурганду јер.

Бүткен ады керегинде катап өдөр таскаду

95 таскаду. Эрмектерди бичип, сурактардын ордина көректү бүткен ады сөстөрин бичигер.

1. Врач (каный?) кижиге барып келди. 2. Балачак ёни (каный?) чечек јулуп алды. 3. Жылкы малдарда (каный?) ѡңдөр бар. 4. Бистин школаны (каный? материалдан) тут-кан. 5. Ойротияда (каный?) укту албатылар журтап јат. 6. Ўренчик (канайда?) ўренип јат.

96 таскаду. Чөрчбүктөн алган ўзүкти кычырала бүткен ады сөстөрин ончозын чыгара бичип алыгар. Онон олордын кажызы эрмектин кан-дый ўлүүзинен бүткенин, база ого каный кожулта жокулганин јартап беригер.

Узун јолды кыскартып
Мен кайлайын тыңдагар.
Үур сагышты јарыдып,
Ойын баштайын көрүгер.
Кышкы танды јууктадып,
Чөрчөк бистер айдалы.
Кызык сагышты көкүдип,
Баатырлар жүрүмин көрөли,
Озо, озо, озо чакта—
Отурган улус јок тужында,
Эрте, эрте, эрте ёйдö—
Эмдиги бистер јок болордо,
Јер тенери табышканда,
Кеен чанкыр Алтайда,
Тогус сүүрү тайгалу,
Тогус кара талайлу;
Тил билишпес јон башкарған,
Түк танышпас мал кабырткан;
Тогузон эки баатырлу,
Тогус түнгей јайзанду;
Одус айры олбыкту,
Барбак мөштин төзиnde,

Алтан әки толыкту
Ак череттий ѿргөөдө,
Алтын-Чачак абакайлу,
Алтын сары атту,
Тойбон-Каан јуртап јатты.
Тогузон әки баатыр аказы,—
Барын-Баатыр болды.
Тогус јайзантныг аказы,—
Торжин јайзан болды.
Айлык јерден көс көртөн,
Эки түней боро карчагалар,
Ак ѿргөөнин түндүгинде,
Айландаира шиңдеп отургылайт.
Јылдык јерден јыт алатаан,
Экер, Сакар әки тайтыл
Эжик бойында јатқылайт.

§ 47. Тоолор ады керегинде текши айтканы.

Кандый неменинг турган тоозын, ол эмезе ээчий тоозын айдып турган сөстөрди тоолор ады деп айдатан.

Турган тоозын көргүзерт тоолор ады бир, әки, ўч, төрт, беш онбондо ары болор. Олордын сурагы канча? деп болор. Айдарда олорды турган тоолор деп айдар. Ээчий тоозын көргүзерт тоолор ады биринчи, экинчи, ўчунчи, төртинчи, онон до ары. Олордын сурагы канчазынчы? деп болотон.

97 маскаду. Бичиирде тоолор адын сөслө бичигөр.

Үчүнчи Украинский фронттын черёзи 1944 јылда марттын 6-чы күнинен 16 күнине жетире немецтердин 6-чы чөрүзине јаң согулта берип, немецтердин јылайтұзы мындый болды: Олжого алдырып өлтүрткени—50.659, техникадан: миномёттор—1012, пулемёттор—3134, танктар—275, бойы јурер орудиелер—192, бронетранспортёрлор—203, автомашиналар—16.031 ле онон до ѡскө техника.

98 маскаду. Бу берилген турган тоозын көргүзип турган тоолор адын ээчий тоозын көргүзерт тоолор ады эдип бичип алыгар.

5, 10, 11, 27, 36, 42, 69, 68, 77, 83, 94, 101, 1275, 10596.

Эжерлү тунгак түйүкка токтөгон тоолор адынын учындағы тунгак табыш качан оғо ынчы, иници деп көжүлталар кошкондо, бойынын ўнгүр эжерине көчө берип јат.

Темдектезе: беш—бежинчи, сегис—сегизинчи.

Турган тоолор ло ээчий тоолор ады, предметтинг тоозын көргүзип, эрмекте адалғыштарла колболу болор.

Темдектезе: Йирме тұра болды. Колхозтын ижине әки јүс

јирме жети үренчик барды. Мен лотерейный билетке **учмунг** салковый ойнод алдым.

Кезикте турган тоолор ады адалгыжы јок айдылар (беш учтен көп, он ло он **јирме**).

Турган тоолор ло әэчий тоолор ады адалгыш сөзи јокко алза кубылткыштарга кубулып турар,

Темдектезе:

T.	канча?	бир	канчазынчы?	бириңчи
Э.	канчаны?	бидиң	канчазынчыны?	бириңчиниң
Б.	канчага?	бирге	канчазынчыга?	бириңчиғе
К.	канчаны?	биди	канчазынчыны?	бириңчини
Ӧ.	канчала?	бирле	канчазынчыла?	бириңчиле
J.	канчада?	бирде	канчазынчыда?	бириңчиде
Ч.	канчадан?	бирден	канчазынчыдан?	бириңчиден

Је, качан турган ла әэчий тоолор адалгыштарла кожо турза, ол тушта кубулткыш кожулталарын адалгыш алынар.

Темдектезе:

T.	не?	беш	тура	экинчи	ат
Э.	ненин?	беш	тураның	экинчи	аттың
Б.	неге?	беш	турага	экинчи	атка
К.	нени?	беш	тураны	экинчи	атты
Ӧ.	неле?	беш	турала	экинчи	атла
J.	неде?	беш	турада	экинчи	атта
Ч.	неден?	беш	турадан	экинчи	аттан

Тоо адының учында ўндү табыш турза, әңчилечи, көстөчи кубулткыштарда кожулталары Н буквадан башталар. (Эки—экинин, экини, алтынчының, алтынчыны).

Н ла Н табышка токтсөн тоолор ады **сөстөрдинг** әңчилечи ле чыгытту кубулткыштардагы кожултазы база Н табыштандын башталар (он—онның, оннон).

Тоолор адының учында тунгак түйүк турза, ёмölү кубулткыштан башка кожулталары база түйүк табыштан башталар (беш—бештин, бешке, бешти, беште, бештен).

Адалгыштын алдында тоолор ады бар болзо, ол адалгыш тоонын кожултазын албай, жаңыс тоодо турар. (Бүгүн экспурсияга одыс бала барды. Ол эки **кижи** кайда барып жат).

Је качан тоолор ады адалгыштын кийининде турганда, ол тушта адалгыш көп тоодо турар (**аттар** он эки, **үйлар** жүс бежен, **койлор** бир мун тогус жүс).

Ойрот тилинде жетиге жетире тоолор ады, предметтерди бириктire айткан кеберлү айдылатандары бар.

Темдектезе: Бүгүн келген улустын тоозы **алту**. Экүзи бери келерде **бирүзи** ары барды.

Мындый тоолор адын көргүзүлүү тоолор ады деп айдар.
Олор кубулткыштарга база кубулып турар.

Т.	бирү	алту	јетү
Э.	бирүнүң	алтуның	јетүнүң
Б.	бирүге	алтуга	јетүгө
К.	бирүни	алтуны	јетүни
Ö.	бирүле	алтула	јетүле
J.	бирүде	алтуда	јетүде
Ч.	бирүден	алтудан	јетүден

99 маскаду. Бу берилген көргүзүлүү тоолор адын кубулткыштарга кубулып ийигер.

Экү, учу, бежү, төртү.

Öрө айдылган тоолор адынаң башка бис дробьторды адап јадыбыс. Дробьтордын адын айтканда знаменатели энчилү кубулткыштын кожултазын алышып, числителинин кийининде үлүзи деп сөс айдылып жат.

Темдектезе:

1/3—үчтинг бир үлүүзи.

8/10—онның сегис үлүүзи.

1½—бир бүдүн экинин бир үлүүзи,

0,5—ноль бүдүн онның беш үлүүзи.

2,05—эки бүдүн јүстинг беш үлүүзи.

100 маскаду. Берген тегин ле десятичный дробьторды сөслө бичигер.

2/6, 7/8, 2 5; 5,8; 16,2; 8,9; 2,38; 8,002; 1¼; 0,75.

Дробьтор эрмекте ѡскө сөстөрлө кожо кирип, сөстөрлө колболу болор керегинде база кубулткыштардын кожултазарын алышып турар.

Темдектезе:

Төс. тогыстың эки үлүзи јүстинг он эки үлүүзи

Эяч. тогыстың эки үлүзинин јүстинг он эки үлүзинин

Бер. тогыстың эки үлүзине јүстинг он эки үлүзине

Көс. тогыстың эки үлүзин јүстинг он эки үлүзин

Өм. тогыстың эки үлүзиле јүстинг он эки үлүзиле

Јер. тогыстың эки үлүзинле јүстинг он эки үлүзинде

Чыг. тогыстың эки үлүзинен јүстинг он эки үлүзинен

101 маскаду. Көчүрип бичиирде цифраларын сөстөрлө солуп бичигер.

1. Карл Маркс 1819 јылда майдын 5-чи күнинде Трир деп городто чыккан. 2. Карл Маркс 1842 јылдын октябрь айында Рейннин газединин эң жаан редакторы боло берди. 3. 1845 јылда прусстын башкарузынын некеп сураганы аайынча, Марксты—революционер кижи деп Парижтен баҗыла ийип салгандар. Ол Брюссельге келип јурттады.

1847 јылдын жазында, Маркс ла Энгельс „Коммунисттердин союзы“ деп жажытту пропагандалу обществого биригип алыш, ол общественнонын, 1847 ж. ноябрьда Лондон деп город-

то әкинчи съезд јуунында баштакы улус болуп, оның йа-
кыганы айынча олор коммунист партияның сүрекей атту
чуулу 1848 ж. февраль айда чыккан, минифест бүдүрүп ал-
дылар. 4. 1864-чи јылда сентябрь айын 2-чи күнинде Лондон-
до атту чуулу баштапкы Интернационал төзөлди. Оның ады
„Ишмекчилердин телекей ўстинdegи товариществозы“ деп
адалды. 5. 1883 ж. март айын 14-чи күнинде Маркс бойы-
нын кресла отургыжына отурганча араай, жајына уйуктап
калды.

СОЛУМАЛАР

§ 48 Солумаларды текши јартап айтканы

Адылгыштардың, бүткен адилардың, тоолор адының
ордына туратан эрмектин бөлүмезин солума деп айдатан.

Темдектезе: Тураның ары жаңынан автомобиль көрүнди.
Ол демонстрацияга балдар экелип жаткан эмтири. Мында **ол**
деген сөс **автомобиль** деп адалгыштың ордына туруп жат.

Ороомнон **сүреен жаан** табыш угулды. **Ондый** табыштан
чочынкай кижи сүрөн коркор. Мында **ондый** деген сөс
сүреен жаан деген буткен адының ордына туруп жат.

Кажыла ўренчикке **алты** книгадан бердилер. Эки айга
канча бичиктер кычырып салар керек? Мында **канча** деген сөс
сөс **алты** деген тоолор адының ордына туруп жат.

Бу берилген примерлерде солумалар анылу адалгыштарды
бүткен адын, тоолор адын солуп жат. Же, ол солумалар боско
эрмектерде боско до адалгыштарды, бүткен адын, тоолор
адын солуп турад.

Солумалар бойы-бойының учуры айынча мындый группаларга бөлүнүп жат:

1. Жүзүннинг: 1-кы жүзүни--мен, 2-чи жүзүни—сен, 3-чи жүзү-
ни—ол

2. Энчилүзи: оның, мениң, сениң.

3. Көргүзүлүзи: ондый, андый, анча, мынча, бу, ол, мындый.

4. Сурактузы: кем, не, кандай кажызы, канчазы, канча.

5. Жартачылзузы: кажыла, ончозы, бойы, бастыразы.

6. Жарты јогы: кем де, не де, кандай да, ондый да, кажы-
зы да.

7. Токтодулузы: кем де эмес, не де эмес, алдырбас, кем
жок, кандай да эмес.

Адалгыштардың ла ээчий тоолор адының ордына тур-
ар солумалар кубулткыштар сайын кубулар. Эрмектин
иchinde олор баштачы да, айдылганы да, ээчени де сөс
булуп турар учурлу.

Темдектезе: Мен кычырып јадым. Сен бичип јадын. Ол

тімнастика әдип жат. Мында мен, сен, ол деген солумалар баштачызы болуп жат.

Бу тетрадь менинг. Мында менинг деген сөс әрмектин айдалғаны болуп жат.

Менин тетрадым жылыйды. Мында менинг деген сөс әрмектин әзчени сөзи болуп жат.

§ 49 Солумалардың кубулары

Кубултқыштар сайын солумаларды кубултар алдында олорды бу мындый төрт болүкке болуп аларға керек.

1. Мен, сен, ол, кем.	3. Не, неме, канча, анча.
2. Ондый, мындый.	4. Бойы, менинг, сенинг, онын

Онон өскө солумалар темдектезе; бінчо, бастыра, кем де, не де кубултқыштарға кубулбас болуп артып жат.

1-кы группа солумалар: мен, сен, ол, кем.

Кубулт- J. too K. too J. too K. too J. too K. too
кыштар:

Төс.	мен	бис	сен	слер	ол	олор
Энч.	ме-нин	бис-тин	сен-нин	слер-дин	о-нын	одор-дын
Бер.	ме-ге	бис-ке	се-ге	слер-ге	о го	олор-го
Көс.	ме-ни	бис-ти	се-ни	слер-ди	о-ны	олор-ды
Öм.	мен-ле	бис-ле	сен-ле	слер-ле	оныла	олор-ло
Жер	мен-де	бис-те	сен-де	слер-де	о-ндо	олор-до
Чыг.	ме-нен	бис-тей	сен-нен	слер-ден	о-нон	олор-дон

Төс.	кем	кемдер
Энч.	кем-нин	кемдер-дин
Бер.	кем-ге	кемдер-ге
Көс.	кем-ди	кемдер-ди
Öм.	кем-ле	кемдер-ле
Жер.	кем-де	кемдер-де
Чыг.	кем-нен	кемдер-ден.

2-чи группа: ондый, андый, мындый.

Кубулт- J. too K. too J. too K. too
кыштар

Төс.	ондый	ондыйлар	мындый	мындыйлар
Энч.	ондый-дын	ондыйлардын	мындый-дын	мындыйлардын
Бер.	ондый-га	ондыйлар-га	мындый-га	мындыйлар-га
Көс.	ондый-лы	ондыйлар-ды	мындый-ды	мындыйлар-ды
Öм.	ондый-ла	ондыйлар-ла	мындый-ла	мындыйлар-ла
Жер.	ондый-да	ондыйлар-да	мындый-да	мындыйлар-да
Чыг.	ондый-дан	ондыйлар-дан	мындый-дан	мындыйлар-дан

3-чи группа: не, неме, канча, анча

Кубулт- кыштар J. тоо		K. тоо	J. тоо	K. тоо
Töс.	не	нелер	неме	немелер
Энч.	не-ниг	нелер-линг	неме-ниг	немелердин
Бер.	не-ге	нелер-ге	неме-ге	немелер-ге
Кöс.	не-ни	нелер-ди	неме-ни	немелер-ли
Öм.	не-ле	нелер-ле	неме-ле	немелер-ле
Јер.	не-де	нелер-де	неме-де	немелер-де
Чыг.	не-ден	нелер-ден	неме-ден	немелер-ден
Töс.	канча	канчалар	анча	анчалар
Энч.	канча нын	канчалардын	анчанын	анчалардын
Бер.	канча-га	канчалар-га	анча-га	анчалар-га
Кöс.	канча-ны	канчалар-ды	анча-ны	анчалар-ды
Öм.	канча-ла	канчалар-ла	анча-ла	анчалар-ла
Јер.	канча-да	канчалар-да	анча-да	анчалар-да
Чыг.	канча-дан	канчалар-дан	анча-дан	анчалар-дан

4-чи группа, бойы.

Töс.	бойы	бойлоры
Энч.	бойы-нын	бойлоры-нын
Бер.	бойы-на	бойлоры-на
Кöс.	бойы-и	бойлоры-и
Öм.	бойы-ла	бойлоры-ла
Јер.	бойы-ида	бойлоры-ида
Чыг.	бойы-наң	бойлоры-наң

102 маскаду. Солумаларды чыгара бичип алала, олорды группалар сайын бөлүп салыгар.

Солдаттардын көбизи крестьяндардан. Помещиктердин албатыны канайда кулданганын ла кулданып турганын жыла крестьянин билер. Помещиктердин күчи незинде?

Помещиктерде ондор миллион тоолу кыра јер. Онын учун миллион тооду крестьяндардын билелерине бир де неме арттай јат, олорго јаныс ла кул болуп баарынан башка неме арттай јат.

Качан помещиктер он миллион тоолу кыра јер ээлеп турған тужында, крестьяндарга кандый да жайым болбос.

Олордын ээлеп турған јери бастыра албатынын болор керек. Государственный јер бастыразы албатынын собственности болор керек. Јердин ээзи јер-јервинг крестьяндар ла батрактардын депутаттарынын соведи болор учурлу.

Бу мыны канайда колго алар. Бастыра Россияда кажыла деревнеде городтордоты чылап, ишмекчилер ле сол-

Даттардың депутаттарының совединдій, крестьяндар ла батрактардың депутаттарының соведин тургузала төзöör керек. Крестьяндар ла батрактар бойлоры бирикпес болзо, олор бойлоры бойының керегин колына албас болзо, олорды телекей ўстинде помещиктердин кыйынынан айрылып аларына кем де болышпас, кем де олорды айрыбас.

Жер-жериндеги крестьяндар помещиктерден јерди айрып, бойлорының колына тургуда алып, оны тузаланып, кандайла ээжини буспай, кажыла јөбжөни үрелеринен коруп, чеберлең аларына крестьяндарга солдаттар болыжар керек.

Ленин.

§ 50 Солумалардың чын бичири ээжизи

1 Солумалар Н деген ўнгүр туйукка токтогон болзо, эңчилеци, беречи, көстöчи, чыгытту кубулткышта ол Н јоголо берер.

Темдектезе: Се-нен меге бичик келген. Ме-нен сеге бичик барды ба?

2. Ол деген солуманың төс ады кубулткыштан башка кубулткыштардың очозында Л депутат түйүк буквазы јоголо берер.

Темдектезе: Ол јакши кижи. О-ның эрмеги керсү. О-го ончо улус бүдүп жат. Улустар о-ны сүүп жат. О-ныла куучын дажып түрат. Он-до бичиктер бар. О-ион улус бичиктер алып жат.

3. Жарты јок токтодылу солумалардың кожултазы башка бичилер.

Темдектезе: Биске кем де келди. Ондо не де туры. Бүгүн не де болбос.

Је ол андый кожулталар солумалар сурак бүдүмдү эрмекте турза, јаба бичилер.

Темдектезе: Сен кемде болдын?

103 маскаду. Тексте точкалардың ордына солумалар толтурып көчүрип бичип алыгар.

Керек эниргери болгон, Герасим сууны көрүп, араай базып отурды. Кенетейин . . . житкектин ортозында . . . де албаданып чыгып болбой жатканы көрүнди. Суунын јакзына барада . . . бököйип көрөлө, канайыпта албаданып чыгып болбой жаткан кара чоокыр күчүкти көрүп алды . . . кат-как күчүк бастыра бойы сууга көп калган, калтырап турды. Герасим . . . ийдичекти көрүп турала . . . бир колыла алып алала, койнына сугуп алып, айылы jaар түрген алтап басты. Ол . . . конюшняга барып салам экелеле, оноң кухнядан сүт экелеле, оны . . . уур тоныла jaап салды. Тонын араай ачала . . . саламнаң төжөп береле, сүдин орынга тур-

гүзүп берди. Көйркүй күчүгеш бир ўч неделелүле болгон...; көстөри бу ла јуукта ачылган, бир көзи кичинекте болуп көрүнүп турган... сүтти де` ичи билбес, көзин јумунып калтырап та турган. Герасим эки сабарыла бажын сүтке түртүрип ийди. Ийдичек кенетейин сранай ач немедий, ыркыранып, тумалянып, тыркырап иче берли. Герасим... көрүп турала, кенетийин каткырып ийди. Герасим түнинеле берижип, оны ўйуктадып, кургада арчып турала, учы-учында.. ўйуктап калды.

Тургенев „Муму“.

104 таскаду. Бу таскадуның учындағы берилиген сөтөрдөн учуры кел-ишикенче керектү солумаларын тургузыгар.

1. Миша тың сананды: билезинде иш эдетең улустары ки-чинек.—Jaан деген ижемчилүзи ле... болгон. 2. Ол... Сергеj Карпихин деп бир јашка кичинек најызын көрөлө сүгүнди. Је Серёжаның кичинегинен алдырбас, Миша... учун нени ле әдер. 3. Ташкентке једеле ажанып аларбыс. Сеге ас болзо... бойымның ўлұымди берейин. Меге ачу болуп турган ба?... таарында дезе айылдан әкелген калаш бар: јажырарга санантан. 4. Је онон бергейин. Эмди менде... эки болчок калажым бар. Сенинг ѡдүк салған таарынг кайда?. . . јерде ле артып калган туре не. 6. Нөкөр красноармеец... менин јаңыс деревнедең кожо барып жаткан нөкөрим.

Неверов—„Ташкент ашту город“.

Керектү сөтөри: мен, бойымның, оңын бойының, сенин, менин, ол, бу.

105 таскаду. Эрмектерди бичиирде капсуда турган дә деп козултасы мей, сен, не, кем деп солума ала башка бичирина башка бичип, жаба бичирина, жаба бичигер.

1. Мен эртен тура аңдап чыгарымда мени кем (де) көрбөди. 2. Андрей оббөгөн улустың ортозына базып келелө, кем (де) газет бар деп сурады. 3. Мен (де) сен (де)школада ўренип јадыбыс. 4. Мен (де), сен-(де) жакшы книгалар бар. 5. Помещиктинг күчи не (де) болгон? 6. Не (де) немени ончозын чеберлеп турганы жакшы болор,

ГЛАГОЛ

§ 51. Глагол керегинде текши айтканы

Глагол дегени—кандыи бир предмет нени эдип турганын, эмезе ол предметтин бойыла не болуп турганын, эмезе ол предмет кандый айалғалу болуп жатканын көргүзип айдып турган Эрмектинг бөлүмези болуп жат.

Кыскарта айтса глагол предмет нени эдип жат, эмезе оныла не болуп жатканын жартап жаткан сөс болуп жат.

Темдектезе: кычырып жат, бичип жат, иштеп жат, иштедим, кычырдым, јүргем, баарым, отураг.

Глаголдор эрмекте айдылганы болуп жат (кече мен городко јүрдим).

Глаголдор ёйлөргө кубулуп жат. Глаголдордын ёйлори уч: тургуза ёй, ёткөн, келер ёй. Тургуза ёйдин глаголы предметтин действиэти тургуза бүлүп түрган тужында көрүп айткан болуп жат. (Үренчик бодолго бодоп жат). Откөн ёйдин глаголы кажыла предметле алдында не болгонын айдып турган сөс болуп жат. (Үренчик задачаны бодоп салды. Үренчик задача бододы.) Келер ёйдин глаголы кажыла предмет канайданын айдып турган сөс болуп жат. (Үренчик задача бодоор. Үренчик задачаны бодоп салар).

Тургуза, келер, ёткөн ёйдин глаголы јүзүндерге кубулып жат. Јүзүндири уч болуп жат: баштапкы јүзүни деп глагол айдып турган кижиден болуп турган болзо айдатан (бодоп жадым, учуп жадым), экинчи јүзүни дегени эрмектежип турган кижиден бүлүп турган болзо айдатан (бодоп жадын, учуп жадын), ўчүнчилини дезе оны айдып турган кижиден де эмес, куучындажып турган кижиден де эмес, ондо јок, је онын көрөгүндө куучын болуп турганын айдатан (бодоп жат, учуп жат). Глаголдор ончозы тоо кожулталар кожулып кубулып тураг. (Жаныс тоодо—сананып жадым, санангам, учкам: көп тоодо—сананып жадыбыс, учуп жадыбыс, санангана быс).

Глагол ажыра кандый бир предметтин канайлып, нени эдип турганын көргүскен сөс, кандый бир предметке де коччо берер. Ол глагол коччуп туратан предметтер көстөчи кубултышта туратан.

Темдектезе: Колхозчы кыра сүрүп жат. Колхозчы нени эдип жат? Сүрүп жат дегени глагол болуп жат. Кыра дегени предметке коччуп жат.

Адуучы мылтыкты алган. Адуучынын алган деген глагол, мылтык деген предметке коччуп жат.

Предметке коччотон, ол предметти көстөчи кубулгышта тургузатан глаголдорды коччобчи деп айдатан. Оскө глаголдорды коччойтөн деп айдар.

Глагол кандый бир действиенен бүлүп калганын көргүзип тураг.

Глаголдын действиенин бүлүп калганын (алдым, алды, койды, койдым, келди, конды) ондо ѡскө кебер глаголдордын болужыла көргүзип жат.

Темдектезе: Ол задачаны бодоп салды. Мен книганы кычырып койдым. Адуучы андал, жанып келди.

Божогон ло божобогон действие эрмектин учуринан жарт көрүнип тураг.

Темдектезе: Задачаны бодоп жатты—глагол действие-
нин божогонын көргүзип турганы јок. Задачаны бодоп сал-
ды—божогон кебери бар. Кыра сүрди—божогон кеберин көр-
гүспей жат. Кыраны сүрүп салды—божогон кебери бар.

**Деңгвиези бүдүп калған глаголдорды бәжогон бүдүм-
дү деп айдар. Деңгвиези божобогон глагол болзо, оны бо-
жобогон бүдүмдү деп айдатан.**

106 маскаду. Кычырала глаголорын ончозын чыгара бичип алыгар.

Алтың кайзырыкту балық,

Кижи үниле эрмектенип,

Карыган обөгөннөң жайнап сурады:

„Слер карыган обөгөн,

Мени талайыма ойто божодыгар.

Мен бойымнын учун слерге,

Баалу неме берерим,

Керек ле деген неменди.

Кеминен ажыра да берерим—“ деди.

Карыган обөгөн одыс уч жылга

Талайдан балыктап жүреле,

Балык эрмектенгенин укпаган учун,

Богоно сөбиги борт эдип,

Алан кайкап турала,

Алтың кайзырыкту балыкты,

Талайга ойто божодып ийди.

Кийининен ары бойынын

Килеген сөзин айып турды:

“Кудай ла бар, алтың балыгаш,

Меге сенен неме керек јок,

Ары ойто көк талайга,

Барып табына жүр”—деди.

Пушкин „Балык ла балыкчы керегинде чөрчөк”.

107 маскаду. Бү куучынан баштакызыла кожо глаголорын чыгара
бичип алыгар

Бистин артиллериянын адыхынан ла снарядтардын ла
миналардын жарылып турганынан јер күүлеп турган болды.
Немецтер атака белетеп јадылар. Мухамед Ибрагимовтын
орудия расчёды чокум иштеп турды. Олор чылап жүклө јакшы
час иштеп жат.

Орудиенин командири шыркалаткан кийининде, Ибраги-
мовтын нөкөрлөри бирден короп турды. Орудиенин јанына
снаряд түжеле, жарыла берди. Бу не? Олум бе? Ибрагимов-
тын сагыжына күни изү төрөл Узбекистаннын јери эбелип
турды.

Ибрагимов түрген ондонып, сагыжы ойто кирип жат. Јок,
немецтер Узбекистанды көрүп болбостор! Мухамед Узбекис-
6 Марфология Ойротского языка.

тап учун, бу төрөл, көгүлтири м тенері учун бойының жүру мин берер.

Орудие база катап иштей берди. Ибрагимов снарядтарды бойы экелип, бойы октоп, бойы адып, жат. Ичкери жанында — ѡштүнин — колонназы. Каскаларының алдында соок жүстери көрүнүп келди. Ибрагимов чике наводкала адып жат. Ибрагимов орудиеден төрт частын туркунына адып немецкий колоннаны тудуп турды. Ол ѡштүнин алты танкын ла он алты автомашиналарын оодо адып салды.

Оштү тескери леди. Ибрагимов ол ло тушта бойының орудиезинен туура басты.

Бир канча неделенин бажында Армияның Военный Соединение члени, Мухамед Ибрагимовко Ленинин орденин табыштырыды.

§ 52. Жакылта кеберлү глагол

Тегин кеберлү глагол ойрот тилинде бастыра глаголдордын төзөгөзи болуп жат.

Тегин жакылта глагол деп мындый глаголдорды айлып жат (иште, тур, кес, бичи, кычыр, кел, ойно, бар оног до ёскö).

Тегин жакылта кеберлү глаголдорго кожулталар којулганда ёскö кеберлү глаголдор бүлүп жат.

Темдектөзе: атты, кечти, кечкен, келер, келип жат, келерлер, угулатан.

108 маскаду. Бу чёрчөктөн алган ўзүктег глаголдорын бастыразы чыгары, бичип алала, олордын төзөгөзин чийү тартып темдектегер.

Алтай-Буучайдын табыжын,
Аранай, Шаранай угуп ийдилер.
Амадаган ѡштүди уткуурга,
Кал черүзин јепседилер.
Канча баатырларын јуудылар.
Јери јуртына јетирбеске,
Удура јолго мендеп келдилер.
Кара болот кырага једеле,
Алтай-Буучайды ондо сакып,
Оду салып жаткылады.
Онойдо мында жатканча,
Жылдык јерден ўн угулды,
Айлык јерде ат көрүнди,
База көрүп тургулаза,
Кайчы јеерен атту,
Алтай-Буучай келип жатты.
Мунг черүдий бодолду болды,

Канча јерди бўркен клеетти.
Jус аттын тибирти угулат,
Jус баатырдын кыйгызы угулат.

(Улагашев).

109 маскаду. Бойыгар санавып бир канча тегин јакылта кеберлү глаголдор бичип алыгар.

ГЛАГОЛДОРДЫН' ЙЛЛОРИ

§ 53. Тургуза ёйдин' глаголдоры ла олорды кебери аайынча тузаланары.

Тургуза ёйдин глаголы кандый бир предметле тургува ёйдо не болуп турганын көргүзип турганда айдалатан.

Темдектезе: Адучы мылтык октоп жат. Ўренчик бичик бичил жат.

Тургуза ёй эки учурлу болуп жат. Онын темдектеп жартайтаны:

1. Тургуза ла ёдўп жаткан керекти айдар.
2. Жаантайын болуп турдаачы керекти айдар.

Тёмдектезе: Бўгўн кўн жаркынду чалып жат. Бу эрмекте бўгўн ле болуп жаткан керекти айдып жат. Кўн тўште чалып жат. Бу эрмекте дезе, жаантайын болуп турган керекти айдып жат.

Агаш суу жаказынан ыраэк ағып жат. Бу эрмекте тургуза ёдўп жаткан керекти айдып жат.

Агаш суула ағып жат. Бу эрмекте жаантайын болотон керекти айдып жат.

Тургуза ёйдин глаголдоры јўзўн кожылталарла мынайда кубулий база тургуза ёйдин действиезин ўргўзип жат:

J. тоо

K. тоо

1. Бичип јадым	1. Бичип јадыбыс
2. Бичип јадын	2. Бичип јадыгар
3. Бичип јады	3. Бичип јадылар

110 маскаду. Түргузга ёйдин глаголдордон эк озо тургуза ёдўп жаткан керекти айдып турганын, оноиг жаантайын болуп турганын жартап турганын чыгара бичип алыгар.

1. Тандакталыш тан келет,
Тамырланып кўн чыгат,
Арка јerde кўўк эдет,
Айыл сайни ыш чыгат.
Дояркалар уй сайт.

2. Койу быјыраш булут ёткүре,
Жаркынду ай чыгып јады.
Сарылталу сары чөлди,
Јарыдып туры јайнадулу.
Күзүнизи јаңыс аай шынырап,
Чаптыктана табыштанат.
Шыралталу кыштын јолыла,
Јегүлү Уч ат барып јат.
Ямщиктинг узун кожонынан
Кандыйда төрөл неме угулат...
Јалтанбастын јыргалы ошкош,
Карараган турода от көрүнбейт.
Јыш ла кар удура туштайт.
Јаңыс ла чоокыр—чакырым столбозы,
Jaантайын мында туштажат.

Пушкин

Тургуза ёйдин глаголын бүдүрерине јакылта кеберлү глаголго ип, ып, үп, уп деп кожулгалар кожуп оноп ого јат, туру, отуры, јадыры деп болушчы глаголдор кожулып јат.

Темдектезе:

Бичип отуры.
Келип јадыры.
Кайгырып туру.
Көрүп јат.
Угуп отуры.

Јакылта кеберлү глаголдын учында ўндү табыш турза, тургуза ёйдин глаголын бүдүрер деп кожулта кожулып, ого ўзери болушчы глагол колбоолор (киштеп туры, оноп јат, кетеп отуры).

Јакылта кеберлү глаголдын учында тунгак табыш турза, тургуза ёйдин кожултазы ип, ып, уп, үп болор (келип јат, турип јат, угуп отуры, көрүп јадыры).

Јакылта кеберлү глаголдын ўндү табыштары кату болзо, кожулталарының да ўндү табыштары кату болуп ып, уп болор. Је ўндү табыжы јымжак болзо, кожулталарының ўндү табыжы јымжак ип, үп болор.

§ 54. Откби ёйдин глаголы.

Откён ёйдин глаголы јакылта кеберлү глаголдон будуп јат, откён ёйдин глаголы предметле откён ёйдо кандай болгонын айдып јат.

Темдектезе: тут—тутты, ук—укты, ал—алды, кир—кирди, ич—ичти.

Глаголдын төзөгбөзи ўндү табышка ол эмезе ўнгүр

түйүкка токтогон болзо, откөн ёйдин божогон глаголын будурерге, тозбөгөй ды, ди деп кожулталар кожотон (отурды, уйуктады, келди, бичиди).

Глаголдын тозбөзи түйүк тунгакка токтогон болзо, откөн ёйдин глаголын будуреңе, тозбөгөй ты, ти деп кожулталар кожотон (басты, бусты, мөрөйлөшти, атты, кести).

Глаголдын тозбөзи Т түйүкка токтогон болзо, откөн ёйёй көчөр тужында кожултазы база Т түйүктан башталатан (атты, тутты, бүтти).

Глаголдын ўндү табыштары кату ўндү болзо, откөн ёйдин кожултазынын ўндү табыштары база кату ўндү болор, жакылта кеберлү глаголдын тозинин ўндү табыжы јымжак болзо, кожултазы да ўндү табыжы јымжак ўндү болор.

АЈАРУ: Откөн ёйдин глаголынын ордина зеренис сөстөр эрмек куучында айдылып жат.

Ол сөстөр мынды: барган, келген, баскан онот до ѡсқө.

Эрмекте озо откөн керекти куучындаганда келер ёйдин сөзин айдатан.

Темдектезе: Колкүчиле жаткан албаты каан јаны тужында жайым јүрүм көрбөйтөн. Кааннын жаты олорды түредетен, камчылайтан, кыйнайтан болгон.

Откөн ёйдин божобогон токтодылу глаголын будурерге, токтодылу кожултага улай откөн ёйдин кожултазын кожотон (бүтпе-ди, келбе-ди, будурбе-ди, барба-ды, жанба-ды).

Откөн ёйдин глаголы јүзүн тоо кожулталарыла кубулып туар. (Мен келди-м, сен келди-н, ол келди, бис келди бис, слер келди-гер, олор келди-лер, мен бүтпей салды-м, сен бүтпей салды-н, ол бүтпей салды, бис бүтпед-и-бис, слер бүтпеди-гер, олор бүтпеди-лер).

Откөн ёйдин глаголдорынын јүчүнчи јүзүни көп тоо кожулталу болуп жат. (Ат, уй, кой, суу ичерге бардылар. Мергендүчи эр улустар ла мергендүчи ўй үлустар јуун эдип жадылар).

Же, предметтин ле јүзүнин тоозын көргүзүп салған болзо, көп тоо кожулта кожулбай бичилер. (Үч кижи келди. Он колхозчы ишке чыкты).

109 маскаду. Откөн ёйдин глаголдорын чыгара бичип алыгар.

Энэзи бажын кекиди. Доктор оок түрген алтамла јуре берди. Егор бажын бүркенип, көзин јумган бойынча тым жада берди, онын колынын сабарлары арайын кыймыктаңып жатты. Кичинек комнатанын ак стенелеринен кургак сюок

јайылып, эрикчөндү болуп турды. Џаан көзинөктөн липа агашиң быјыраш баштары көрүп турды, боромтык тоозынду титта јарык сары темдектер билдирип, күстин желип јатканы билдирип турды. — Олүм меге араай келип јат... — Күнкүч јок кыймыктабай, көзин ачпай, Егор куучындады. Ого мен байала ачу эмес турым—ондай тыны бек уул болгон турым.

— Сен унчуклаган болzon, Егор Иванович! — деп, энези онын колын сыймап арайын айтты.

— Сакып ал, унчукпай баарым...

Тыныжы буулып, сости арайдан ла айдып, бойынын куучынын угуп болуп албай турганыла үзүктелдире куучындады.

М. Горький „Эне“

110 маскаду. Көчүрип бичигер. Точкалардын ордына керектү буквазарын тургузыгар.

Ачап байдын јуртынан

Арбачы јокту көёркийге

Арга јокто сүрдирт... и

Ачу корон көпто... и

Ада әнезине келеле,

Айландыра төрөгөндөринен,

Акту јерге арбат... и

Адаркаар кижи јок бол... и.

Бай кайнын јуртынан

Көёркий бойы Арбачы

„Бар ары“ — деп сүрдирт... и

Көстин јажын көп төк... и,

Бойынын ада әнезине,

Көп калыктын ортодо,

База тақып арбат... и

Көрөр кижи чыкпа... и.

111 маскаду. Көчүрип бичиирде тиреник ордына керектү буквазын тургузыгар.

Церкве турган акка чык-ылар. Ол акта церквени айланыра церквенин аградазында көп улус отур-ылар. Кезиги бут бажында тур-ы. Ол ондо беш јүс крелү јаш ёскүрим санааркаган үй улус ла балдар бол-ы. Ол улус ончозы кыймырап, нени де сакыгандый баштарын көдүрип айландыра көрүп тур-ылар. Гудок мустап, улыстын куучындажып турган табыжын туй ал-ы. Улус жаймыгыш-илар, отыргандары тур-ылар. Бир минутка тым болобер-и. Улус белетенип тур-ы. Көп улустын чырайы кугар-ы.

М. Горький.

Ойрот тилинде ёткөн ёйдөн башка, тургуза, ёткөн ёйдин глаголы бар болуп јат.

Темдектезе: Мен кече городко барганым. Мен кино көрёним.

§ 55. Келер ёйдин глаголы

Келер ёйдо не болотонын айдып јарттал турган сости келер ёйдин глаголы деп айдып јат.

Темдектезе: Бистин колхозчылар кырага чыгар. Адуучы андал атанаар. Иван мал азыраэр.

Келер ёйдин глаголы тегин јакылта кебер глаголго ар, ор, ер, ир, ыр, ёр деп кожулта кошкондо бўдер.

- Темдектезе: 1. Бар-ар, тур-ар, анда-ар.
2. Токто-ор, ойно-ор, ото-ор.
3. Кел-ер, теер-ер, эпте-ер.
4. Бичи-ир, телчи-ир.
5. Коры-ыр, коркы-ыр, сакы-ыр.
6. Ёйрё-ор, мёйлёт-ор.

Келетен ёйдин глаголдоры јүзүн, тоо кожулталары ко-
жулып кубулып туар.

Темдектезе:

J. TOO

K. TOO

- 1-кы j. ўренерим ўренерибис
 2-чи j. ўренериг ўренеригер
 3-чи j. ўренер ўренерлер

112 таскаду. Көбүнгип бичинде келер ёйдиглаголдордын алдынағ чийү тартып темдектегер.

- a) Ябага кулун ат болор,
 Яш ёскүрим кижи болор.
 Кийис тоным чойилер,
 Кижи бойым чыдаарым.

b) „Эзен, күндүлү кыс!“—деп,
 эзендешти.
 Менин абакайым болорын,
 Айткан сөзине турул,
 Сентябрьдын калганчы
 күнинде

Баатыр уулчак табарын!—деди.
„Слер јакшынак әјелери,
 Капшагай кожо тергенигер.
 Бисле кожо баарга,
 Бу турагардан чыгыгар.
Слер экүдин бирүгер,
 Ткачиха болуп иштеер.
 Экинчигер дезе
 „Повариха болуп иштеер“.

Пушкин „Салтан Каан“.

Жакылта кеберлү глаголдор ўнгүр туйукка токтогон бололо, ўнду табыштары ы, а, у, болзо, келер ѡйдин кожултазы ар болор. (Кырар, тураг, алар). Ўнду табыштары е, и, ў, болзо, кожултазы ер, болор. (Келер, кирер, ўрер) онон доскө ўнду табыштары, бойлорының ла ўнду табыштарынан тартар (көрөр-болор).

Жакылта кеберлү глагол а, е, ё, ю, и, ў, у деген ўн-
дү табыштарга токтогон болзо, келер ѡйдин кожултазында
олло ўндү табыштары кыйыш јок туратан.

Темдектезе: а-анда-ар, амада-ар;

е-неке-ер, эмде-ер;
о-токто-ор, коско-ор;
ö-коктö-ör, öмölö-ör;
и-бичиир, ји-ир;
ы-коры-ыр, талкы-ыр;
у-утку-ур
ү-үркү-үр.

113 маскаду. Көчүріп бичиирде, божотқон букваларын тазл би-
чиш салығар.

а) Нөкөрлөримди ончозын мөрой ажыра тартыпаларым.
Кандай ла малды чеберле-р учурлу. Мен жакын үрен-рим.
Бис әртег кінің кінің бар-р болдыбыс.

б) Мен алган письмо каруун ий-рим. Аңчыга керек-
ту өйдө анда-р керек.

в) Сен аймакка бар-рын ба? Эз, мен анда барып иш-
тер кижи.

§ 56. Болушчы кеберлү глаголдор

Глаголдордың кийинде турган жакылта кеберлү гла-
голдор бойлорының учурын жылыйтала, алдында турган гла-
голдордың учурыла айдылып жат. Ондай глаголдор болыш-
чы кеберлү глаголдор деп адалып жат.

Темдектезе: иштеп жат, бичип отур, иштеп сал.

Глаголдордың онойып учурын жылыйтып, болушны болуп
баратан глаголдор мындай: сал, тур, бер, кел, жат, ий, кой,
түш, кон, калды, отур, жүр.

Бу мындай болушчы глаголдордон жат, тур, жүр, отур
деген глаголдоры, бойының анылу турар башту болгоныла
ылгалып жат. Олордың тузаланары мындай учурында болотон:

Жат деген болушчы кеберлү глаголды тузаланатаны, ка-
чан действие тургуза өйдө болуп жаткан, ё божогон кебери
жок, оноң до ары улалатан эдилгени айдар тужында тузала-
нар.

Темдектезе: иштеп жат, келип жат, барып жат.

Тур деген болушчы кеберлү глаголды тузаланатаны,
качан действие тургуза өйдө болуп жатканда, әмезе келер
де өйдө болотон бололо, оны жаңыс јерге туруп алып, үзүги
жок бүдүретен әдип жакып турган тужында болотон. (Сен
агашты кезип тур. Бу малтаны тудунып тур).

Отур деген болушчы кеберлү глаголды тузаланатаны
качан кандай бир немени бүдүрип турган кижиғе отурып
алып иштеп отурзын деп жакылта берип турган тужында
болотон. (Сен агашты јонуп отур. Бу кижини көрүп отур).

Жүр деген болушчы кеберлү глаголды тузаланатаны, ка-
чан бир кижиғе кандай бир немени торт таштабай, үзүкте-
лип те болзо бүдүрип турарын жакып турган тужында боло-
тон. (Сен бу кийимди кийип жүр. Иштеген жалынды алыш
жүр).

Бу жат, тур, отур, жүр, деген анылу торт бүдүү болуш-
чы кеберлү глаголдор, база адалыштар чылап ок жүзүн ле-
тоо кожулталар алынып жат (иштеп јәдым, иштеп јадыбыс,
көрүп турум, көрүп турубыс, көрүп отурым, көрүп отуры-
быс, жууп жүрүм, жууп жүрүбис).

§ 57. Глаголдордың бүдүми

Глагол кандай бир эдилгенин (действиенин) бүдүп калғанын, амезе бүтпегенин көргүзип турар.

Темдектезе: Задачаны бодоп жатты. Действиенин божогон көргүзип турганы јок. Задачаны бодоп салды.—Божогон кебери бар. Кыра сүрди—божогон кеберин көргүспей жат. Кыраны сүрүп салды.—Божогон кебери бар.

Действиези божолдо бүдүп қалған глаголдорды божогон бүлүмдү деп айдар.

Действиези бүдүп божобогон глагол болзо, оны божобогон бүдүмлү деп айдатан.

Глаголдордың кийининде турған глагол бойлорынын учурын јылыйтала, аллына турған глаголдордың учурыла айдылып жат. Андый глаголдор болушчы кебер глагол деп адалып жат.

Глаголдор онойып учурын јылыйтып, болушчы болуп баратан мындый глаголдор: сал, тур, бер, кел, бар, жат, ий, кой, түш, кон, калды.

Бу мындый болушчы глагол алдынан башка бичилетен.

Бүдүп божогон глаголдордың ёйи эки болуп жат: откён ёйдин—(бодоп салдым, божодып салдым); келер ёйдин (бодоп саларым, таштаң саладым, божодып саларым). Бүдүп божогон глагол откён келер ёйдо болушчы глаголду болор.

Глаголдың бүдүп божобогоны үч ёйлү болуп жат. Откён ёйдин (бододым, таштадым, божоттым); тургуза ёйдин (бодоп јадым, таштаң јадым, божодып јадым); келер ёйдин—(бодоорым, таштаарым, божодорым).

Божогон бүдүмдү глагол мынайда бүдүп жат:

Темдектезе: 1) Сүрүп салдым.—Сүрерин божоттым дегени. Бичип салдым.—Бичириин божодып салдым дегени. 2) сүрүп ийдим, бичип ийдим, кычырып ийдим. 3) Сүрүп койдым, бичип койдым, кычырып койдым.

Откён лё келер ёйдин бүдүп божогон глаголы болушчы сөс јок болуп жат: иштедим, иштеерим. Онын үчун олор тегин кебер деп айдалар:

АЈАРУ: Је откён ёйдин глаголы бойы алдынан ла болушчы јок-ко божогон кебер алышып жат.

Темдектезе: Социализм бүтти. Жас келди. Нөкөрим барды. Глаголдордың оскөлөнөрин кубулары деп айдар.

114 таскаду. Глаголдорды чыгара бичип алыгар. Божогон бүдүмин баштапкы столбикке, божобогон бүдүмин экинчи столбикке бичигер.

1). Көзнөктин тонуп қалған шилизин откүре, күннин жаркыны чалып турды. 2) Ыраакта суу база жаркынду көрүп турды. 3). Мен болужарга тап эткен болгом. 4). Саве-

лий пеккеге чыгарга сананып алды. 5) Айылдын ээзи ўкижи, менин куучынымды сөзиле ўзе согуп ийди. 6) Эптү таштап ийген кирпич менин тёжиме келип тиidi.

1. Бис Крымда, Симферопольды ёдлө, Ялта jaар уланып бардыбыс. Мен jaражына сүрөен кайкап келдим. Талай бойынын элбек јадынын јадып, jaан чайбалып јатты. Толкулар ары-бери јайкалып, јаратка чыгара согулып, бир канча јерге јылала, ойто тартылып турды. Суунын бир де тамчызы тегин турбай јатканый болды.

2. Бис сиртыбыска јадып алала, кёгөрип јаткан талайды көрүп, уйкуга бастырып јаттыбыс, сөслө дö кыймыктана-рыбысла да тым турган ээжини буспаска тудунып јаттыбыс.

3. Талай тым туру. Онын онойып чайбалып турганынан jaан күч бары билдирип турды.

§ 58. Јакылта кеберлў глаголдын јүзүндерге кубулары

Јакылта кеберлў глагол кандый ла предметке кандый бир керекти бүдүрзин деп јакып айтканы болуп јат.

Темдектезе: иште, ўрен, ойно, мöröйлөш, онон до ёскöзи.

Бу мындый јакылта кеберлў глаголдор, кандый ла глаголдордын бүдер төзөгöзи болуп јат.

Јакылта кеберлў глагол уч јүзүнге, кубулып туртан. Кубулар аайы јүзүндериле мындый болор:

1j. бар-айын кел-ейин јон-ойын

2j. бар-заг кел-зен јон-зөн

3j. бар-зын кел-зин јон-зын

Јакылта глагол түйктарга тооктогон болзо, I-кы јүзүннин јакылта кеберлў глаголды бүдүрер кожулталары айын, ойын, ейин, болор (тур-айын, көр-ойин, ал-айын, кел-ейин).

Je, ўнду табышка тооктогон болзо, I-кы јүзүннин кожулталары "йын, йин" болор, (оино--йын, көрө--йин).

Кажыла јакылта глаголдын II-чи јүзүннин кожулталары сан, сен, зон, зөн, III -чи јүзүннин кожулталары зын, зин, болстон.

Јакылта кеберлў глагол јүзүннин көп тоолу кожулталу болуп јат.

Темдектезе:

J. too	K. too	J. too	K. too
1 j. бар-айын	бар-алы	кел-ейин	кел-ели
2 j. бар-заг	бар-загар	кел-зен	кел-зегер
3 j. бар-зын	бар-зындар	кел-зин	кел-зиндер.

Глаголдын төзөгöзинде кату ўнду табыш турза,

јүзүннің кожулталарының ла тоо кожулталарының ўндү табыштары кату болор. Барзан, барзагар, турзагар.

Глаголдың учындағы ўйезинин ўндү табыжы а, у, болзо, кожулталарында качанда “а” ўндү буква болор, жә ўндү табыжы ў, е, и, болзо “е” болор.

Темдектезе: тур-зан, кылта-зан, бар-зан, кел-зен, кел-зегер.

Глаголдың учындағы ўйезинде “о” эмезе “ö” ўндү табыш турза, кожулталарда ол ло ўндү “о” ло “ö” табыштар турар (тооло—зон тооло—зокор; көчсөн көч—сөгөр).

115 маскаду. Көчүрип бичириде божоткон букваларын кожуп бичигер.

- a) Мен колхозко капшагай кирей... н,
Анда мөрбйлөжип иштей.. н.
Колхозтың аттарын кичей... н,
Олорды качанда ардак тудай... н.
Олордың жалы күйрүгүн тараи... н,
Эркеледип олорды сыймай.. н.
b) Боро тайды тудай... н,
Бойым андап барай.. н.
Боро койовды адай... н,
Бойым оны кайнадай... н.

116 маскаду. Көчүрип бичириде, база ла божоткон буквазып бичигер. Кожулталары экинчи ле ўчүничи јүзүннің болор.

- a) Ёзёк жерде ёрт күйзе,
Оны мендең-очурзен,
Оштү салган болбой..ын,
Учына оның сен чык..ан.
b) Колкүчтүлердин балдары,
Текши бичлкке ўрен..ин,
Неле ўредүни билип алыш,
Мергендү јакшы иште..ин.
в) Ак жаланың ёлбиги,
Чечектеп жаран..ын.
Колхоз совхоз жұртыбыс,
Жылдың жылга онжү..ин.

§ 59. Тегин төзөгөлү составной ло колбоолу глаголдор.

Ойрот тилинде тегин төзөгөлү, биригип бүткен—составной ло колбоолу глаголдор бар болуп жат.

Тегин төзөгөлү глагол деп айдып турганыбыс, олор кандай бир действиени кыскарта жартап айдып салғаны болор.

Темдектезе: (барды, бардым, келди, кычырды). Иван барды. Мен бардым. Олор келдилер. Миша книга кычырды.

Је, онон башка тегин кебер глагол база бир сөслө колболып бир действиени јартап турганы бар. Ондый глаголдорды биригип бүткен—составной глагол деп айдып јадыбы.

Темдектезе: Мобилизовать эти. Бу мында эти деген глагол мобилизовать деп сөсти јартаарга бичилип јат. Адуchy сууга түшти. Бу эрмекте түшти деген сөс кайдаар түшкенин јартаарга сууга деп сөслө колболып јат. Онон башка бу биригип—составной кеберлү болуп турган глаголдордон башка, је ого јүзүндеш бир действиени база эки глагол биригип јартап турган колбулу глагол бар. Ол ондый глагол көп јанында бир ёйдө эки керек бүдүрзин деген айлу жакып турат.

Темдектезе: Күрдеш, книгины алыш кел. Бу эрмекте книгины алала экелетен болуп јат. Нөкөрим барып қелди. Бу эрмекте барада, ойто келетенин јартап јат.

117 маскаду. Тегин глаголду беш эрмек, составной глаголду беш эрмек, колбулу глаголду база беш эрмек сананып таап бичигер.

§ 60. Адалғыш сөстөн бүткен јакылта кеберлү глаголдор

Бистин ойрот тилиндеги адалғыш сөстөрдөн јакылта кеберлү глаголдор бүдүп јат. Адалғышты јакылта кеберлү глагол эдип кубултарының кожулталары: ла, ло, ле, лё, та, то, те, тё, да, до, де, дö болор.

Бу ёрғи айдылган адалғыштан јакылта кеберлү глагол бүдүретен кожулталардын ла, ло, ле, лё, дегендери үндү табышка токтогон адалғыштарга кожулар: така-такала тобого-тобоголо, бийе-бийеле, ёркё-ёркёлө.

Бу кожулталардын та то, те, тё дегендери тунгак туйукка токтогон адалғыштарга кожулар: бычак-бычакта, ок-окто, кеп-кепте, оч-очтө.

Кожулталардын да, до, де, дö, дегени үнгүр туйукка токтогон адалғыштарга кожулар: анда, кожон-кожондо, кејим-кејимде, юлон-юлондо.

§ 61. Ъүткен адынаң бүткен јакылта кеберлү глаголдор

а) Алалғыштан јакылта кеберлү глаголдор бүдүретен ла, да, до, та деп кожулталар, бүткен адынаң јакылта кеберлү глаголдор бүдүрет.

Темдектезе: јаман-јаманда, юон-юондо.

б) Предметтинг ёғын көргүзип турған бүткен адынаң ар, ер, р, кожулталар ажыра база жакылта кеберлү глаголдор бүдүп жат.

Темдектезе: ак-агар, көк-көгөр, боро-борор. Бу айдылган кожулталардың ар, ер, дегени тунгак түйүкка токтогон бүткен адына кожулар Р деген кожулта дезе, үндү табышка токтогон бүткен адына кожулар. Олён жакара берди. Тешери көгөрө айаза берди. Менин кийимим тоозында бороро берди.

в) Бу ёрө жакылта кеберлү глаголдор бүдер керегинде айдылганынаң башка, адалғыштарга ла бүткен адына а, о, деп улантылар кожулза, мыңдый жакылта кеберлү глаголдор болор.

Темдектезе:jabыс-jabыза at-ада, от-одо.

Бу адалғыштардың ла бүткен аттардың учында тунгак түйүк турала, үндү табыш кожулта кожулын барган учун, ол тунгак түйүгү үнгүр эжерине солуна берген болуп жат.

Онөн össö ойын, мойын деп адалғыштар жакылта кеберлү глаголдорды база бүдүрип жат. Же олор качан жакылта кеберлү глагол боло бергенде Ы буквазын торт жылыйтып жат.

Темдектезе: ойын-ойно, мойын-мойно.

§ 62. Глаголдордон глаголдор бүдери ле олорды чын бичири

Жакылта кеберлү глаголго анылу кожулталар кошкондо, залоговый кебер глаголдор бүдүп жат. Ол залоговый кебер глаголдор мыңдый төргөлүкке болүнип жат: страдательный залог, жакару залог, öмө залог, жандыра залог.

а) страдательный залог бүдери.

Жакылта кеберлү глагол, оның бүлүми кижининг акту бойына коччуп турған болзо, оны страдательный залог деп айдатан.

Жакылта кеберлү глаголго л, ыл, ул, ил, ўл деп кожулталар кошкондо, страдальный кебер залог бүдер.

Темдектезе: ўре-үрел, ач-ачыл, ур-урул, чеч-чечил, ўр-үрүл.

Жакылта кеберлү глагол үндү табышка токтоп турған болзо, страдательный кебер залогтын кожултазы Л болор (оро-орол, тара-тарал).

Жакылта кеберлү глагол тунгак табышка токтойло, глаголдың төзөгөзинин үндү табыжы кату болзо, кожулталары ул, ыл болор (kyr-kyryl, bur-burul). Же, глаголдың үндү табыжы жымжак болзо, кожулталары ил, ўл бэлор (эт-эдил, бүк-бүгүл).

б) јакару залогтын бүдери.

Јакылта кеберлў глагол, экинчи кижикинің үчүнчи кижи ажыра иштетсін деп јакып турған глаголды јакару кебер залог деп айдаға жадыбыс. Јакылта кебер глаголгөт, тыр, тир, дыр, дир деп кожулта кошкондо јакару кебер залог бүдүп жат.

Темдектезе: ойно-ойнот, айт-айттыр, ич-ичтири, ал-алдыр, көр-көрдір.

Јакылта кеберлў глагол ўндү табышка токтогон болзо, јакару кебер глаголдың кожултазы Т болор (үйукта-үйуктат, бичи-бичит, бодо-бодот).

Јакылта кеберлў глагол түйүк түнгакка токтоп турған болзо, јакару кебер залогтың кожултазы тыр, тир болор (эт-эттири, ук-уктыр, мөрөйлөш-мөрөйлөштири).

Јакылта кеберлў глагол ўйғур түнгакка токтогон болзо, јакару кебер залогтың кожултазы дыр, дир болор (ал-алдыр, көр-көрдір, кийин-кийиндір).

А Ж А Р У: бу ээжиге, ўндү табышка токтогон јакылта кеберлў жи деген глагол кирип жат (жи-жидір).

Онон башқа үс, үс, гүс, гүс деп кожулталар кошкондо, базала јакару кебер залогтор бүдүп жат (ук-угус, туртургус, көр-көргүс).

А Ж А Р У: Бу јакару кебер залогтон эки кат јакару залог бүдери бар болотон.

Темдектезе: ук-угустыр, тур-тургустыр, көр-көргүстіри.

в) ёмё кеберлў залогтын бүдери.

Јакылта кеберлў глагол оны бүдүрип турған кижи база бир киже кіже бүдүретен болзо, оны ёмё кеберлў залог деп айдатан. Јакылта кеберлў глаголдорға ш, аш, ыш, иш, ўш деп кожулталар кошкондо, ёмё кеберлў залогтор бүдүп жат (ада-адаш, ат-адыш, кир-кириш, тур-туруш, көр-көрүш).

Јакылта кеберлў глагол ўндү табышка токтоп турған болзо, ёмё кеберлў залогтың кожултазы Ш болор. (Одо-одош, ёмөлө-ёмөлөш).

Јакылта кеберлў глагол түнгак табышка токтогон болло, тазылында ўндү табыштары кату болзо, ёмё кеберлў залогко көчөр кожултазы ыш, уш болор (ат-адыш, кыр-кырыш, ур-уруш). Іе јакылта кеберлў глаголдың тазылында ўндү табыштары жынжак болзо, кожултазы иш, ўш болор (кир-кириш, ур-урүш).

Г) јандыра кебер залогтын бүдери.

Јакылта кеберлў глагол оны бүдүрип турған кижиғе көчүп турған болзо, оны јандыра кеберлў залог деп айдатан.

Жакылта кеберлү глаголго и, ын, ун деп кожулта кошкондо, жандыра кеберлү залог бүдүп жат, (Иште-иштен, кыркырын, жун-жунун, иир-иирин, көр-көрүн).

Жакылта кеберлү глагол ўндү табышка токтоп турган болзо, кожузтазы Н болор. Тара-таран, чеберле-чеберлен).

Жакылта кеберлү глагол тунгак табышка токтоп турган болзо, глаголдың төзинде кату ўндү табыштар болзо, кожулталары ын, ун болор (Ур-урун).

§ 63. Токтодулу жакылта кеберлү глаголдор, олордың чын бичиир ээжизи.

Действиени токтодып жакып турган болзо, оны токтодулу кебер глагол деп айдар.

Темдектезе: јонның јбөжүзин ўребе. Бичиккө ўренерине жалкуурба. Атты јаман тутиа. Оштүни колхозко кидирбе. Глаголдың төзбөзи ўздү табышка эмезе ўнгүр туйуктарга токтогон болзо, токтодулу жакылта кеберлү глаголдордың којужалары мындый болор: ба, бе, бо, bö.

- Темдектезе:
1. Бар-ба, тара-ба, кары-ба.
 2. Токто-бо, окто-бо, кодор-бо.
 3. Оот по, сок-по, токтот-по.
 4. Көр-бө, јөлөн-бө.

Глаголдың төзбөзи тунгак туйуктарга токтогон болзо, токтодулу жакылта кеберлү глаголдың којужалазы па, пе, по, по болор.

- Темдектезе:
1. Айт-па, кус-па, ач-па.
 2. Ич-пе, тап-па.
 3. Оот-по, сок по.
 4. Сөк-пö, төк-пö.

Олор колболу болуп турган глаголло којо бичилер.

Глаголдың төзбөзинде ўндү табыштары а, у, ы, болзо, токтодулу кеберге көчөр којужаларында А деп ўндү табыш болор. (Ач-па, тур-ба, кыр-ба).

Глаголдың төзбөзинде ўндү табыштары о, ö, болзо, токтодулу кеберге көчөр којужаларынде ўндү табыштары ол ло бойлоры болор (токто-бо, öл-bö).

Глаголдың төзбөзи ўндү табыштарга ол эмезе жарт туйуктарга токтогон болзо, токтодулу којужалта ўнгүр туйуктар башталар (айла-ба кел-бе тур-ба, ўре-бе).

Глаголдордың төзбөзи тунгак туйукка токтогон

бөлзо, токтодулу кожулта тунгак түйүктән башталар)
(јас-па, тут-па, көргүс-пе, ёт-пö).

Токтодулу жакылта кеберлү глагол јүзүннин кожулталарыла кубулуп турар.

Олордый кубулары жакылта кеберлү глагол аайынча болотон.

Темдектезе:

J. тоо

K. тоо

1. J. көрбө-йин	көрбө-йи
2. J. көрбө-зөй	көрбө-гөр
3. J. көрбө-зин	көрбө-зиндер.
1. J. айтпа-йын	айтпа-йы
2. J. айтпа-зан	айтпа-гар
3. J. айтпа-зын	айтпа-зындар.

Токтодулу жакылта кеберлү глагол јүзүннин кожулталарынаң ёскө тургуза, келер, откөн ойлоргө кубулып турар.

Темдектезе:

J. тоо

K. тоо

Тургуза ёй	1. J. Мен иштебей јадым	Бис иштебей јадыбыс
	2. J. Сен иштебей јадын	Слер иштебей јадыгар
	3. J. Ол иштебей јат	Олор иштебей јадылар
Откөн ёй	1. J. Мен иштебедим	Бис иштебедибис
	2. J. Сен иштебедин	Слер иштебедигер (иштебеди)
	3. J. Ол иштебеди	Олор иштебедилер
Келер ёй	1. J. иштебезим	Бис иштебезибис
	2. J. Сен иштебезин	Слер иштебезигер
	3. J. Ол иштебес	Олор иштебестер (иштебес)

§ 64. Јарты јок кеберлү глагол.

Кандай бир предметке де адактап айтпаган, ёйин де айтпаган глаголды айтканда, јарты јок кеберлү глаголды эрмекке тартатан.

Келетен ёйдин глаголында га, ге, гө, го деген кожулталар кошкондо, јарты јок кеберлү глагол будүп јат. Јарты јок кеберлү глаголдордын кийининде турар јат деп болжчы глагол турат.

Темдектезе: Кечер-ге јат, көрөр-гө турар, токтоор-гө турар, сакыры-га јат, турар-га јат, иштеер-гө турар, алтаар-га јат.

Јарты јок глаголдордың болушчы глаголдоры јүзүн тоо, кожулталарыла кубулуп турар (иштеерге јадым, иштеерге јадыбыс, иштеерге јадыгар).

Глаголдордың төзөгөзинде а, о, е, ё, бар болзо, јарты јок кеберлү глаголдордың кожултазында ол үндер бар ок болор.

Темдектезе: 1. а-јан-ар-га, кыр-ар-га, суула-ар-га;
2. э-эд-ер-ге, кел-ер-ге, јед-ер-ге;
3. о-ток-то-ор-го, коско-ор-го той-ор-го;
4. ё-көр-ör-го, төзö-ör-го, тölö-ör-го.

119 маскаду. Көчүрип бичиирде, јарты јок глаголдорды чийүле темдектеп алыгар.

1. Колхозтың анчылары андап баарга шыйдынды. 2. Малдан алар кирелтени элбедөрғө, малдың кийининен тын кичееп көрөргө керек. 3. Билерге бир сөс билбеске мун сөс. 4. Көппöгöш якшы ѡлон ёдип аларга, ѡлонди эртелеп чабарга керек. 5. Мен бу күн јуунда доклад эдерге турум деп, председатель куучындады. 6. Манжылай обögön городко једерге сүреен албаданды 7. Колхоз јылу кажаган эдерге агаш тартып алды.

120 маскаду. Көчүрип бичиирде, кажы эрмектин ичиндеги јарты јок кеберлү глаголдың кийинине запятой түргузатын, оны түргузып салыгар.

1. Менинг нöкөрлөрим экскурсияга баарга белетенди-лер. 2. Анчылар андап баарга ўч конок кирелү шыйдындылар. 3. Јараш чечектү ѡлонди кезергө јазалду чалтыны колго алды. 4. Колхозчылар аш кезерге бардылар. 5. Сен малтык адарга ўренип алдын ба? 6. Анчы меесте турган эликит адарга кырлан ажыра он-ölöp келди. 7. Малды ардак тударга качанда болзо кажаган керек.

§ 65. Молјулу кебер глагол.

Кандай бир действие база бир действиеден камаанду бүдетенин јартап турган сости, молјулу кебер глагол деп айдып јадыбыс.

Молјулу кебер глаголдордың бүдері мындей: глаголдың тазылына за (са) зе (се), зо (со), зö (sö), деген, қожулталарды кошкодо молјулу кебер глагол бүдүп јат.

Темдектезе: Күн чыгар болзо, јылый берер.

Күн ашса, соой берер.

Мөрой ажыра иштезе иш јылгыр баар.

Ашты машинала соксо, аш түрген согулар.

Атты кичееп азыраар болзо, ат бёкө болор.

Малды кичееп көрбөзö, мал оскурип болбос.

Молјулу кебер глаголдор ёткөн келер ѿйдо айдылып турар.

7. Морфология Ойротского языка.

Темдектезе:

а) ёткён йидинг:

Бис фабрик, заводты тыңытпаган болзобыс, социализмди бүдүрип болбос эдис. Октябрьдың революциязы болбогон болзо, колкүчиле жаткандар әмдиге жетире карануй јүрер эдис.

б) келер йидинг:

Бис малды боскурзебис, јурұмибис жарнар. Бис ашты көп салар болзобыс, малды да боскүрерге женил болор.

Молјулу глаголдор јүэүн тоо кожулталарла кубулуп турар.
Темдектезе:

Ж. тоо

К. тоо

1. J. ал-за-м	ал-за-быс
2. J. ал-за-иғ	ал-за-гар
3. J. ал-за	ал-за-лар
1. J. эт-се-м	эт-се-бис
2. J. эт-се-иғ	эт-се-гер
3. J. эт-се	эт-се-лер

Глаголдордың төзөгөзи үндү табышка, ол әмезе үнгүр тунгактарга токтогон болзо, молјулу кожулталар үнгүр тунгактан башталатан:

Анда-за, әмде-зе, төзө-зö бар-за, кел-зе, јүр-зе, ижен зе.

Глаголдың төзөгөзи түйук тунгакка токтогон болзо, молјулу кожулталар түйук тунгактан ок башталар.

Кас-са, мöröйлöш-со, бус-са, тут-са, ўрет-се, öс-со.

Глаголдың төзөгөзи С деген түйук тунгакка токтогон болзо, молјулу глагол бүдүрер кожулта СА болор.

Кас-са, яс-са, бус-са, көргүс-се тургус-са, жатыргыс-са, комыс-са, сус-са.

Колболу эрмекте молјулу кебер глаголдордың кийининде запятої тургузар учурлу. Глаголдың төзөгөзинде а, ы, у деген үндү табыштар тургажын, молјулу кожултазында А туратан.

Антар-за, апар-за,jakар-за, акала-за, кыр-за, тур-за, јул-за, согул-за.

Глаголдың төзөгөзинде ў, ё, и деген үндү табыш тургажын, молјулу кожултала Е туратан.

Е-екел-зе, кедерлет-се, мендет-се, јелдир-зе, сүр-зе, кир-зе, көргүс-се.

Глаголдан төзөгөзинде о, ö деген үндү табыш тургажын молјулу кожултада ол ок үндү табыштар болор.

О-бол-зо, тооло-зо, јорт-со, токtot-со, коско-зо, тос-со

јогол-зө, Ө-öl-зö, ёмёлöш-сö, ёрёлö зö, ёкпöлöн-зö, ѿс-сö, тёжёл-зö, тёкпöзö, костöt-сö.

121 маскаду. Кочурин бичийле, молжулу келер бидиг глаголын чиүү тартып темдектегер.

1. Малды кичееп азыраза, онон кöп туза алар. 2. Мен бу керектен айрылзам, база ондый јаман керек этпезим—деп, бир кижи айтты. 3. Бис мёрёйлöжиp иштезебис, јылгыр болор—деди. 4. Jas келзеле, јараш ўнду күүк эдер. 5. Juун болзо, мен јуунга барап кижи. 6. Мен јайгыда сууга кирзэм, кöröрин—деп, бир уулчак мактанды. 7. Колхозный малыбыс ѡс-сö, јэдныбыс там јаранар. 8. Энэзи јыргалдын айткан сёзи—не комыдай да берген болзо, је чойгöндöги чайын отко асты.

122 маскаду. Кочурин бичиирде, молжулу келер бидиг глаголдорын чыгара бичигер.

1. Карагайдын будагы,	2. Jаш агаشتын будагы,
Касталганча сынза торт.	Толголгончо сынза торт.
Коммунист нöкёрлёрдөн	Комсомол нöкёрлёрдөн
Айрылганча ѥлзö торт.	Айрылганча ѥлзö торт.
3. Ярык кемеге отырганча,	
Japjakala базадым.	
Тан алдынан јатканча	
Колхозко барып киредим.	

§ 66. Јöпсинер кебер глаголдор ло олорды чын бичиир ээжизи.

Эрмектин ичинде јöпсинер кебер глаголдор айдылып јат.

Темдектезе: Атангай, ойногой, көргой.

Je, аразында јöпсинер кебер глаголды јарбынган кеберлү деп айдатан.

Темдектезе: Угускай ла. Очоғой ло.

Юпсинер кеберлү глаголдор келер юйдо айдылып јат.
Олор јүзүн тоо кожулталарыла база кубулып ок јат.

Темдектезе:

J. тоо

K. тоо

a) 1. J. ўренгейим	ўренгейибис
2. J. ўренгейин	ўренгейигер
3. J. ўренгей	ўренгейлер
b) 1. J. баргайым	баргайыбыс
2. J. баргайын	баргайыгар
3. J. баргай	баргайлар
v) 1. J. көртöйим	көртöйибис
2. J. көртöйин	көртöйигер
3. J. көртöй	көртöйлөр

г) 1. J. болгойым	болжайыбыс
2. J. болгойынг	болжайыгар
3. J. болгой	болжайлор

Үндү, ол эмезе ўнгүр тунгакка токтогон јакылта кеберлү глаголдор болзо, јөпсинер кебер глаголдордын кожултасыры ўнгүр тунгактан башталып—гай, гей, гой, гёй болор.

Темдектезе: ал-гай, кара-гай, кел-гей, кете-гей, көр-гой, көктө-гёй, бол-гой, ойно-гой.

Јакылта кеберлү глаголдор түйук тунгакка токтожын, јөпсинер кебер глаголдорго көчөр кожулталар база түйук тунгактан башталып кай, кей, кой, кой болор (айткай, эткай, ооткой, очкой).

Јакылта кеберлү глаголдын ўндү табыштары а, у, ы, болзо, кожултазынын ўндү табыжы А болор учурлу (кыргай, тур-гай, ат-кай). Ўндү табыштары и, е, ў болзо, кожултазынын ўндү табыжы е болор учурлу (үр-гей, кел-гей ийир-гей). Глаголдын төзөгөзинде ылый Ө эмезе Ө болзо кожулталарында да ол ок ўндү табыштар турар (көк тён-гой, оболо-гой).

Глаголдор керегинде бастыра откөнин катап көрөр таскадулар

123 маска ду. Берилип турган јакылта кеберлү глаголдорду эрмектерди эн озо тургуза ёйдө, онон откөн лө келер ёйдө эдип бичигер.

1. Ўренчик, сен бу бичикти ал.
2. Ол атты барып тут.
3. Урокты кичеенип ўрен.
4. Ол агашты кес.
5. Малдын азыралын јеткил белете.
6. Малды кичееп азыра.
7. Кижини тегин јерге јамандаба.

124 маскаду. Бу эрмектердеги карапта баскан сөстөрди јартагар. Олордун тазылыла кожултазы кайда?

1. Аңчы мылтыгын октоор болды. 2. Кызыл Черү бистинг јилбубисти качан да корыыр 3. Советский албаты ка-чанда болзо бойынын Төрөлин тынышарына күчин кысканбай иштеер. 4. Оркестр ойноор деп айдышканын уктым. 5. Колхозто кийим көктөөр мастерской ачылды. 6. Јуунды баштаар кижи туруп чыкты. 7. Йиир курсакты амтанду белетегени јакшы.

125 маскаду. Бу куучындала чөрчөктөн алган ўзүкте карапта ба-зылган глаголдорды олор кандай кеберлү болуп турганын јартагар.

Жиит болгоны јенди. Тиф Корчагинди ѡлтүрип **болбоды**.

Павел төртүнчи катап ёлум гранын арай ашай ойто—јүрүмине бурулып **јатты**. Јүкле бир айдың бажында, каткак ла-чырайы куу болуп калган Павел, тыңыгалак буттарына турup алып, стенеден кабынып, комнатала **базарга ченешти**. Ол әнезинин **булужыла** көзнөккө жетире базып **барала**, јол jaар узаак көрүп турды. Кайылып турган кардан, түүлген суучактар **јалтырап** турдылар. Тышкары јасты билтирип турган баштапкыла јылу күн **болгон**.

II

—Амадап келген керегинде,
Артыгынча алып **jan!**
Алыс јердин жеткерине,
Јендирбей ойто омок **jan!**
Јарындуга **тутурба**,
Јаактуга **айтырба!**—деп,
Эки төө алқап **артты**,
Оноң ары Алтын-Туујы,
Элес эдип уча **берди**,
Анча-мынча барган **сонында**,
Көс једерден көрүп **турза**:
Эки темир маска тудунган,
Эки баатырлар келип **јатты**,
Ачу корон **кыйгырышты**.

126 маскаду. Бу јакылта кеберлү глаголдорго залоговой кебер глаголдор бүдүрер кожултылар кожуп кубултыгар.

Көргүзү: ўр -үрүл; ўрдир; ўрүш; ўрүн.

Иште, ўрен, ула, кыр, ойто, ото, ал, ат, теп, кес эт, эш.

§ 67. Эренистер ле олорды чын бичиир ээжизи

Глаголдор әрмектин ичинде кандый учурлу турганы аайынча әренистер деп башка кебер алынып турары бар. Бу әренистер деп бистиг айдып турганыбыс, бир јанынан көрзө, бүткен адына келиже берген глаголдор болуп јат.

Темдектезе: Тушташкан кижи келди. Бу әрмекте **тушташкан** деп сөс **кандый кижи** келгенин јартап јат. Ого түндөй мындый әрмекти алалдар:

Бу кижи меге тушташкан. Мында **тушташкан** деп сөс, **кандый кижизин** эмес, ол кижиин тушташканын айдып глагол болуп артып јат. Олорды әренистер деп айдар. Әренистердин бастыразы беш кеберлү болуп јат.

Јакылта кеберлү глаголго **ган**, **кан**, **ген**, **кен**, **гон**, **кон**, **гён**, **кён**, деп кожулталар кошкондо, баштапкы кебер әренистер бүдүп јат.

Темдектезе: (алган, аткан, келген, болгон, ооткон, көргөн, очкөн).

Бу баштапкы кебер эренистер тургуза, откон, келетен, ойдин болуп турар.

Темдектезе:

1. **Т у р г у з а ő й д ő :**

Куучын айдып јаткан кижи меге таныш.

Бу мөрбөйлөжип турган кижи болуп јат.

Бу ёдүп јаткан ёй сүреен учурлу ёй.

Бичик кычырып турган уул городтон келген.

Сөс айдып турган кижи менинг нөкөрим.

2. **Ö т қ ö н ö й d ö :**

Куучын айткан кижи келди.

Көргөн кижи айдып јат.

Барган кижи јанды.

Мылтык аткан кижи базып келди.

Бичик экелген кижи жана берди.

3. **К е л е р ö й d ö :**

Бичикке үренбекен кижиге јадарга коомой болор.

Бичик кычырага турган кижи келер.

Жакылта кеберлү глагол үндү эмезе үнгүр түйүкка токтогон болзо, эренистердин кожултазы Г тунгактан башталып ган, ген, гон, гён болор.

Темдектезе: бар-ган, кел-ген, ойно-гон, көр-гён.

Жакылта кеберлү глагол түйүкка токтогон болзо, эренистердин кожултазы түйүк К табыштан башталып кан, кен, кон, кон болор.

Темдектезе: ат-кан, эт-кен, оот-кон, от-кёя.

Жакылта кеберлү глаголдың үндү табыштары у, а, ы, болзо, кожултазының үндү табыжы А болор **кыр-ган туткан, ат-кан**.

Жакылта кеберлү глаголдың үндү табыштары ў, е, и болзо, кожултазының үндү табыжы е болор (үр-ген, эм-ген, ич-кен).

Жакылта кеберлү глаголдың үндү табыштары о, оболзо, кожулталарында үндү табыжы олорок болор (көр-гён, бол-гон).

127 маскаду. Бу төмөн бичигенинен эренистерди таап чыгара бичип алыгар.

Станциягá жетире эки ле чакырым арткан. Суу жаказында ёзум јок болгон. Чөрүни тургузына эптү ак жалан жайылып калган жатты. Жолды билетен улустардың айтканыла болзо, Славянскийден бери бу мындый эптү токтогодый ак жер јок болуп турганы жарт билдири.

Тургузала кечү агаштар кечире таштап, ончозы түрген ол жана кечип чыкканы кайкамчылу болды. Ол жана сууның жаралына чыккан ла кийининде, сагыш жарып: эмди чөрү сууда эмес, эмди олор бойының жүрүмин тегин бербестер!

Мылтык јепселди чоккон кийининде, аттарды откорып салган. Командирлер частытарын стройго тургузып салдылар. Кажыла талалары jaар разведчиктер јорттылар. Јүрексптурганы јоголып турған. Кажыла керек кайкамчыкту түрген будуп турған. Керекти онайып түрген эдип аларга керегин, нерүчилидердин кажызыла билип турған.

128 маскаду. Көчүрип бичинирде божоткон букваларын бичип сұлыгар.

Калык јонды калактат...ан,
Карғышту јылдар ол болды.
Канчаның канын тө...он,
Канду јылдар ол болды.
Ол тушта бисти кем шыралатпа ..ан?
Ол тушта бисти кем ыйлатпа...ан?
Ол тушта бисти кем тонобо...он?
Ол тушта бисти кем кулданба...ан?
Джунгарияның хандары,
Каандар, жайзандар,
Байлар којойымдар,
Абыстар, камдар,
— Олор ончозы бисти тонойтон,
Түрет...ен, кулдан, .ан, ыйлат...н,
Камчыла..ан, чыбыкта..ан,
Алқы бойыбысты жайнадып,
Акту јўёжёбисти blaайтан.

Глаголго ар, ер, ир, ыр, ур, ёр деп кожулталар кошкондо, әкинчи кебер келер ёйдин әренистери будуп жат.

Темдектезе: Juунга баар кижи једип келди. Кандай кижи келди?

Баар кижи. Кожондоор балдар јуулды. Кандай балдар јуулды? **Кожондоор** әренис болуп жат, нениң учун дезе, кандай? деп суракка кару берип жат.

129 маскаду. Бу мындык кожулталарлу әренистери бар, сегис әрмек бичип алыгар.

АЈАРУ: Әкинчи кебер әренистери јағысلا келер ёйдо болотон.

Глаголдорго атан, етен, отон, ётөн деп кожулталар кошкондо, үчүнчи кебер келетен ёйдин әдилге кыйалтазы јок болотонын көргүзип турған әренистер будүп жат.

Темдектезе: ўренетен улус јуулды. Доклад **айдатан** кижи келип жат. Бу **мантаитан** ат.

Төртинчи кебер әренистер јакылта кебең лү глаголдорго галак, голок, гелек, гөлөк, калак, колок, келек, көлөк деп кожулта кожулганда будүп жат. Бу әкинчи кебер әренистер кандай бир әдилгенин кайра болгологын, оның болорын сакып жатканын айдып жаткан болуп жат.

Жакылта кеберлү глагол ўндү әмезе ўнгүр туйукқа төз-

тойло, тазылында ўндү табыштары кату болзо, кожултазы галак, голок болор (бар—бар-галак; ойно—ойно-голок).

Тазылының ўндү табыштары јымжак болзо, кожуталары гелек, гөлөк болор (кел—кел-гелек, ёбркө—ёбркө-гөлөк).

Жакылта кеберлү глагол түнгак түйүкка токтойло, тазылында кату ўндү табыштар болзо, кожултазы калак, колок болор (ат—ат-калак, оот—оот-колок).

Тазылында јымжак ўндү табыш болзо, кожултазы келек, көлөк болор (јет—јет-келек, оч—оч-көлөк).

§ 68. Эренис кеберлүлер.

Эренис кеберлүлер деп, кандай бир глаголды ўзери жартаарга айдылып турған, кубулбас глаголдорды айдын жадыбыс.

Темдектезе: Павел бичик кычырып јадарда, мен базып келдим. Колхоз ажың кезіп алала, согуп јат. Ашты согупла турғанча, государствного берер ашты бүдүрип салды. Аңчы баргалы ўч конды. Ол баргажын, јакшы болор эди.

Ойрот тилининг бастыра эренис кеберлүleri беш бөлүкке бөлүнип јат.

Эренис кеберлүлердин баштапкы бүдүми.

Жакылта кеберлү глаголго п, ып, ип, уп, ўп, деп кожулта кошкондо, баштапкы кебер эренис кеберлү бүдүп јат.

Темдектезе: Бичип јат, ойноп јат, көрүп јат.

Эренис кеберлүлердин экинчи бүдүми

Жакылта кеберлү глаголдорго ала, сле, оло, ёлө деп кожулталар кошкондо экинчи бүдү эренистер болуп јат.

Темдектезе: Бис мөрөйлөжөлө, јендибис. Мал семиреле, килейе берди.

Түйүкка токтогон жакылта глаголдордыйн төзөгөзинде а, е, о, ё деген ўндер бар болзо, ол ок ўндер эренис кеберлүлердин кожулталарында да бар болуп турар.

Темдектезе: Бар-ала, айд-ала, кел-еле, бер-еле, оод-оло, токтө-оло, көр-ўлө.

Је жакылта кеберлү глагол ўндү табышка токтогон болзо эренис кожултазы „й“-ден башталар.

Темдектезе: Бөктө-йlö, тооло-йло, мекеле-йле.

Эренис кеберлүлер башкарткан сөстү болзо, олордын кийининде запятой тургузатан учурлу.

Эренис кеберлүлердин ўчүнчи бүдүми

Жакылта кеберлү глаголдорго ганча, гончо, генче, гөнчө, канча, кончо, кенче, көнчө деп кожулталар кошкондо, ўчүнчи кебер эренис кеберлү глагол бүдүп јат.

Темдектезе: јуун бт-кёнчö, сен мынаң кедери барба.
Доклад божобо-гончо, ары-бери баспа. Бистин башчыбыс
кел-генче сен мында отур. Ол сös айдып тур-ганча, сен
оның шүүп турган санаазын бичип ал.

Экинчи бүдүмдү әренис кеберлүлер ёткён, тургуза, келер
бйгö айдылып јадылар.

1. Ёткён ёйдийин темдектезе:

Ол јүгүргенче, једип келген.

Уул, школага карындажын јетиргенче барган.

Ол, бичигин тудунганча, класска кирген.

2. Түрғуза ёйдийин темдектезе:

Ол аайына чыкканча, угуп жат.

Ат, әмди јетире мантаганча јүрү.

Улус Токына айлында отурганча әмтири.

3. Келер ёйдийин темдектезе:

Сен, керекти бүдүрип божотпогончо барба.

Мен, атты једингенче келерим.

Ол ижин бүдүрбегенче јанбайтан.

Јакылта кеберлү глаголдор ўнгүр туйукка токтойло, төзёгөзинде ўнду табыштары кату болзо, экинчи бүдүү әренис кеберлүге көчөр кожултазы канча, гончо болор. (Бодогончо, алганча, кожондогончо).

Је јакылта кеберлү глаголдың төзёгөзинде ўнду табыштары јымжак болзо, кожулталары генче, гёнчö болор.

Јакылта кеберлү глаголдор туйук тунгакка токтойло, төзёгөзинде ўнду табыштары кату болзо, экинчи бүдүү әренис кеберлүге көчөр кожултазы канча, кончо болор. (Ототкончо, атканча, эткенче, укканча).

Је јакылта кеберлү глаголдың төзёгөзинде ўнду табыштары јымжак болзо, экинчи әренис кебердин кожултазы кенче, кёнчö, болор. (Мекелеткенче, ёткёнчö, эткенче, кочкёнчö).

Әренис кеберлүлердин төртинчи бүдүми

Глаголдордың јакылта төзёгөзинде гажын, гежин, кажын, кежин деген кожулталарды кошкондо, төртинчи бүдүмлү әреңис кеберлүлер бүдүп жат.

Темдектезе: Акам орто школаны божодоло, институтка баргажын, мен де ондо барып ўренерим.

Глаголдордың төзёгөзинде кату ўнду табыш болгожын төртинчи бүдүмдү әренистердин кожултазы **кожын, кажын, гожын, гажын**, деп болотон.

Темдектезе: Бар-гажын, бас-кажын, јан-гажын, јас-кажын, кыр-гажын, кыс-кажын, тур гажын, тут-кажын, токтогожын.

Глаголдордың төзöгöзинде жымжак табыш болзо тörтинчи бүдүмдү эренис кебердинг кожулталары **гежин**, **гёжин**, **кежин**, **кёжин** болор.

Темдектезе: Бер-гежин, кес-кежин, тис-кежин, јур-гежин, ёс-кёжин, кёр-гёжин.

Колболу эрмекте тörтинги бүдүмдү эренис кеберлүлердин кийининде запятой туратан.

Темдектезе: Председатель јууга **келгежин**, ол биске сүреен якшы куучын айдып берер. Ол куучынды **айткажын**, сен оны кичееп ук.

Эренис кеберлүлердин бежинчи бүдүми

Келер ёйдин глаголдорына да (та), де (те), до (то), дö (тö) деген кожулталарды кожордо, **бежинчи бүдүмдү** **эренис кеберлү** бүдүп жат.

Темдектезе: 1. Мен колхозко киреримде, сранай јокту болгом. Колхозто эмдиге жетире жадып иштениримде, аргалу жадынду боло бердим. 2. Јонның јууны болордо, мен јуунда отурдым. 3. Бис колхозто мöröйлöжип иштеерибисте, ижибис јылгыр бүдүп жат.

Келер ёйдин јаныс тоолу глаголдорына бежинчи бүдүмдү эренис кеберлердин кожулталарды үнгүр түйуктан ок башталар.

Темдектезе: аңдаар-да, мендеер-де, кёктöөр-дö, токтоордо, мöröйлöжор-до, керелер-де.

Келер ёйдин глаголдорының кöп тоолу јүзин кожулталарының кийининде бежинчи бүдүмдү эренис кеберлердин кожултазы тунгак түйуктан башталатан.

Темдектезе: Кычырарыбыс-та, жадарыбыс-та, иштеерибис-те, конорыбыс-та, турагырыбыс-та, бичирибис-те.

Колболу эрмекте бежинчи бүдүмдү эренис кеберлүлердин кийининде запятой тургузатан.

Темдектезе: Качан бис кузуктап јүрерибисте, сүреен жаан айу көрдибис. Ончобыс кыйгырарыбыста, айу бистен кача берди.

130 маскаду. Бу берилген стихотворениялардан эренис кеберлүлөрин чыгара бичип алала олорды бүдүү сайын столбиктеп ылгагар. Онон олордың кандый бүдүлүүн айдып беригер.

I

Түлкүнек айылдан тым чыгала,
Эбиреде базып келеле,
Карындагы сарјунын тужынан,
Чобырганы кодорып ийеле,
Карындагы сарјуны жий берди.
Карындагы сарјудан

Тойгончо түлкүнек јип алала,
Ачып кирген јерин,
Ойто јазап бектеп салды.
Одын экелген кижи болуп,
Айылдын базырузын көдүреле.
Јерге күч этире чачала,
Айылга кирип келди.

„Ойрот албатының „Түлкүнек“
деп чөрчөглини“.»

II

Типилдеде желерде,
Јерден кату неме јок,
Табарыжып келерде,
Нёкөримнен кару кижи јок.
Беш адар мылтыгыбыс,
Качанда болзо чечен эмей.
Бистинг Кызыл Черубис
Адып яспас, мерген эмей.

131 маскаду. Бу якылта кеберлү глаголдорды эн озо баштапкы зерегис будуу эдип, оног экинчи, ўчунчи, төртнинчи, бежиничи, будуу эдип кубултыгар. Онын кожултазын алдынаң чийү тартып темдектегер.

Иште, көктө, каар, ат, кий, ич, ур, бер.

§ 69. Кубулбастар.

Кубулбастар деп действиенин бүдүмин эмезе действиенин јүзүн јүүр обстоятельствозын көргүзип турган эрмектин ўлүзин айдып ядыбыс.

Кубулбастар мындый суракка айдалатан: Канайып? Кандай? Канайта?

Темдектезе: Балык түрген јүзүп жат. Бу түрген деген сөс балык кандай јүзүп жатканын айдып жат.

Автомобиль сүреен кайыр жолло түжүп жат. Бу сүреен деген сөс жолдын кафыры кандайын жартап жат.

Эрмектин ичинде кубулбастар эрмектин жартачы сөстöри болуп жат.

Кубулбастарды мындый группаларга болуурге келижип жат:

1. Бүткен адыла жаңыс укту кубулбастар (түрген, капшагай, бачым, ылтам, арайын, жакшы).

2. Жарты јок кеберлү кубулбастар (кезе, тарый, карарта, чыгара, кызарта, көгортө онон до ары).

3. Адалгыштардан бүткен кубулбастар (алтайлап, тубалап, орустап, калкалап, кумандылап, шорлоп, хакастап онон до ары).

4. Ойлү кубулбастар (кече, эртен, бүгүн, былтыр, эмди, тургуза, удабас, онон до ары).

5. Јөпсинген кеберлүзи (ээ, чын, андай, абаза).

6. Јёпсинбегени (јок).

7. Турган јерин көргүзери (анда, мында, төмөн, алдында, ыракта, јуукта, кийининде, онон до ары).

8. Ичкерилеп турган аайын көргүзери (удура, уткаары, ёрө кедери, төмөн онон до ары).

9. Сурак кеберлүзи (канайды, кажызы, андый, айса, айдарда, анайтканда).

10. Тоозын көргүзери (көп, ас, јеткил, бүткүл, онон до ары).

11. Глагол төзөгölүзи (билдирие, кечире, ажыра, ёткүре јолой).

12. П табышка токтогоны (чындал, аныштып, мынайштып).

13. Да деп ўзўктүзи (кайда, да, кандый да).

Ойрот-тилинде кубулбастар бүткен адыла түнгей болуп жат. Онайдордо кубулбастарды адалгыштардан бүткен аттардан, глаголдордон мынайда ылгаштырып билип аларга керек.

1. Бүткен ады көп сабазында болзо, адалгыштардын алдына турар, кубулбастар дезе глаголдордын алдына турар.

Темдектезе: Бу түрген јорыкту ат. Кубулбастар дезе алдында турар. (Бу кижи түрген келди).

2. Адалгыш, бүткен адынан бүткен кубулбастардын кийининде базада туратан. (Ол алтайлап билер).

Адалгыштар ўндү табышка ол эмезе ўнгүр туйукка токтогон болзо, кубулбастарга көчөр улантылары ўнгүр туйуктан ок башталар.

Темдектезе: алтай-лап, куманды-лап, шор-лоп.

Адалгыштар тунгак туйук табыштарга токтогон болзо, кубулбастарга көчөр кожулталары да тунгак туйуктан башталатан.

Темдектезе: Орус-тап, казах-тап, хакас-тап, теленит-теп,

132 маскаду. Кубулбастар эрмектердин ичинде ёскö сөстөрлө сурактар ажыра канайда колболып турганын бичип алала, темдектеп алыгар.

1. Мен бүгүн аймактын јуунында отурдым. Ондо областынан келген кижи доклад айтты. Ол кижиин куучыны сүреен жарт. Ол колхозтордын ижи керегинде куучынды орустап та алтайлап та куучындан берди. Ол ло кижи эртен бистин колхозко келеечи болгон. 2. Ус кижи темирди кызарта кызыдала согуп жат. 3. Биске тургузала ишке чыгар керек деп, бригадир айтты. 4. Бистин колхозтор бу јыл кирелтени элбек алды. 5. Колхоз бу јыл планды чик јок ажыра бүдүрди.

133 маскаду. Бу айдын глаголдордон кубулбастар бүдүригер.

Кызыт, тыныт, кызарт, карарт, јоголт, көгөрт, кугарт, кабырт.

134 маскаду. Бу адалгыш сөстөрдөн кубулбастар бүдүригер.

Орус, монгол, украин, киргиз, англичанин, итальянец, грузин, казах, башкир, фин, шор.

135 таскаду. Божоткон кубулбастарды, ўчурин бичириде, бичип салыгар.

1. Мен.. билер кижи.
2. Колхозто.. общий јуун болды.
3. Трактор кыраны...сүрүп божотты
4. Мен...ак бичик алдым.
5. ...сен биске бар.
6. Мечеш.. ўредўни божодор.
7. Солдаттар.. туруп ийди.
8. Ишке.. чыгар керек.

Керектү кубулбастары: бүгүн, орустап, түрген, андый, же, удаbas, былтыр, јергелей, орой, эрте.

§ 70. Улантылар.

Бу ёрё айдылган ўзүк сөстөрдөң башка улантылар бар болуп жат. Олор эрмек ичинде база да бойлоры алдыңан учуры јок болор. Олордың ўзүктөрден башка ылгалып турганы мындый болүктөргө болженип турганынаң болуп жат.

а) Олордың кезиги эрмек ичинде анылу кубулткыштың кожултазы кожулган адалгыштың кийининде туруп жат; б) кезиги предметти база бир предметке түндештирип жат; в) кезиги колбоочи кеберин жарт көргүспей жат.

1. Энчилеци кубулткыш кожулта кожулган адалгыштың кийининде турары: **учун, керегинде**. Мен сенин учун иштедим. Мен онын керегинде шыралагам.

2. Беречи кубулткыш кожулта кожулган адалгыштардың кийинине турары: ўзери. (Малга ўзери мал кожулды).

3. Көстөчи кубулткыш кожулта кожулган адалгыштың кийининде турды: **ажыра, кечире** (Ол кырларды ажыра желиди. Мен сууды кечире чаптым.

4. Чыгытту кубулткыш кожулта кожулган адалгыштың кийининде турары, **озо, башка, ёскö**. Адуучы элден озо атанады. Ол улустан башка отурды, Мен Ондайдан ёскö јерге жатпагам.

5. Колбоочы болгон кебери жарт әмес, же төс ады кубулткышта турган адалгыштың кийининде турары: **чылап, чилеп, ошкош jaар, сырангай, сайын**. Боозу кулун чылап маңтап жат. Ўку кижи **чилеп** каткырип жат. **Ол уул сырангай** сен **ожкош, бökö**. Мен тепши **jaар** јылып алдым. Бу күн агитатор айыл **сайын** јүрди.

6. Јердин баар аағын көргүзери ары, бері. Сен ары баар, ол бері келзин.

§. 71. Болгештер ле олорды чын бичиир ээжизи

Эрмектин ичинде бойлоры алдынан учуры јок сөстөр айдышат. Ол сөстөрди эрмектин учур кеберин кубултып, сости сөслө колболу эдип алар керегинде айдадыбыс. Ондый сөстөрди болгештер деп адап жат. Ол ондый сөстөр эрмектин болумези болбос.

Ол ондый ўзүк сөстөр бойлорының учурында мындыгى группаларга болунип жат.

1. Сурактузы: ба, бо, бе, бў, па, по, пе, пў. Слерде книга бар ба, јок по? Juun божай берди бе?

2. Сости сөслө колбоштырары: ла, ле, ло, лў. Иван ла Адучы андап бардылар. Сен ле мен жажыт.

Је бу болгештертындып айткан тужында да айдышатан: Сен иште ле. Сен албадан ла.

3. Тоолой айдарыла көргүзүлүзи: да, де, до, дў, та, то, те, тў, ак ок.

а) Аттар да, уйлар да, кырда јүрүп жат.

б) Сен де, ол до баргайыгар.

в) Кем де келбеди. Ол ок кижи куучын айтты.

г) Ол бичикти албаган да болзо, је келген.

4. Јөптүзи: је, эмей, кайтсын. (Је кожондогойын. Ол ондый эмей).

5. Кыйгылуузы: учун, керегинде, дезе. (Сен ненин учун школага барбадын? Мен ўренбей јадым, карындажым дезе ўренип жат.

6. Түндештиреечи: чылап, чилеп. (Ол боозу кулун чылап мантап жат. Бу мынын кижи чилеп отурганын көрзөгөр).

7. Йоктогоны: јок, эмес. (Задачаны бодоп алдыгар ба? Јок, ончобыс эмес).

Ба, бе, бо, бў (па, пе, по, пў) деген ўзүктөр суракту состиин учында туруп, алдынан башка бичилер (бар ба, јок по?). Сен бичип кычырып билерин бе?

136 маскаду. Кочүп бичириде, болгештерди козо, ол эмээ башка бичириин шүүп бичигер.

1. Сен кайдаар (ла) барып јадын?

2. Сен Ленинградка баарга турын (ба)?

3. Бу немелерди јууп берерин (бе)?

4. Кандай (ла) болзо јорык болотон.

5. Бис дезе ёйинде једин келерибис.

6. Слер кече кайда (ла) болдыгар болбогой.

7. Этсин деген керекти сен эдип салдын (ба)?

8. Мен јолду айдып јадым деп, слер кемди (ле) болзо, јөптөп аларыгар (ба)?

9. Кандай (ла) бир, шүүлтелү неме этсен.

10. Сеге исторический музей таныш (па)? Јок мен анда болбодым.

11. Бис жаңыс (ла) революциянын музейнде болдыбыс.

12. Жаан группалардын кезик уулдары (ла) музейдин кругожына бичидип салдылар.

13. Бу станцияга поезд токтобой жат (па)?

14. Ол чындык (па)? Ээ, ол чындык.

15. Ишмекчи (ле) крестьяндар коммунистический партия-га бащадып, социализм бүдүрип алдылар.

§ 72 Кыйгылулар

Кыйгыгулар деп кишинин кайкаганын, ачынганын, сүгүнгенин ле онон до ёскө айалгазын көргүзип турган сөстөрди айдып жат. Ой, тышкарыгы кейде јүрерге кандай жакшы! (Бу мында „ой“ деген кыйгылу кишинин сүгүнчизин көргүзип жат). Калак, бу балдар меге иштеерге чаптык эдип турулар! (Мында „калак“ деп кыйгылу кишинин чугулдал турганын көргүзип жат). Ура! Бистин команда женип салды! (Бу мында „ура“ деп кыйгылу кишинин оморкогонын көргүзип жат).

Кажыла кыйгылулар эрмектин учуры аайынча кишинин кандайла айалгазын көргүзип турар. Темдектезе: Ой деген кыйгылу бирде чочуганын, ачынганын, токтотконын көргүзип турар. Ой, бу кандай кижи болгон? (Бу эрмекте ой деп кыйгылу кайкаганын көргүзип жат). Ой, менин јүрүмим кандай ырысту? (Бу эрмекте ой деген кыйгылу сүгүнгенин көргүзип жат). Ой, мен ого туштаарга коркуп турум. (Мында ой деген кыйгылу коркуп турганын көргүзип жат).

Кыйгылуларга онойш кандай бир неменин ўн табыжын кандай бир немени кычырып турганын көргүзип турган сөстөр база кирип жат. Ыраак јерде күзүнинин динь-динь-динь деген табыжы угулды. Бу жаантайын хи-хи-хи деп каткырып турар. Жин-жин-жин!

Колболу кыйгылуларды дефис ажыра бичири. Калак-кала! Бу мынан баратан болзом. Ха-ха-ха деп каткырып отурап.

Кыйгылудын кийининде запятой тургузар учурлу. Ой, бери кел! Опкурый, алча түш! Кыйгылу эрмектин ортозында турза, запятойды онын алдында ла кийининде тургузар. Козүш обёгён, батаа, деп айдала ўшкүрип ийди.

Кыйгылу тыныда айдылып турган болзо, онын кийининде кый темдек тургузар. Ура! бис женип турубыс.

137 маскаду. Примерди бичип, кыйгылулардын алдынан чийү тартып темдектейле, көркөтү токтой түжер темдектерин тургузыгар.

1. Ух тышкары кандай соок.
2. Баштак деп арбанып

энэзи тышкary чыга берди. 3. Мен сеге барабан экелип берзем Тра-та-та, Тра-та та деп ойноорын. 4. Батаа Петр Иванович бу слер не болгоныгар? Бир кижи чочуган бойынча калак! деп кыйгырып ийди. 5. Же же, же болор сеге деп чугулданып турды. 6. Кеде мен туратан кижи!

138 таскаду. Примерлерди бичип жөнжөр кыйгылулар тургузыгар.

1)...Слер кайда? 2...Мен коркуп турым. 3...бу кандай жаман жыт! 4.,сен мында жажынып калган турын ийне. 5 Аркадагы күүк...деп эдии туру.

Бастыра откөнин катап көрөр таскаду

139 таскаду. Бу куучындағы сөстөрди кычырып, жаңыла сөсти оңын тазылына ла кожулталарына бөлүп айдыгар.

Бистин бастыра макту черүбис, бистин бастыра талайда жууга макту флодыбыс, бистин бастыра лётчик-шонкор-лорыбыс, бистин орооннын бастыра албатылары Европаның, Американың, Азияның, бастыра жакшы деген улустары керек дезе, Германияның да жакшы деген улустары — германский фашисттердин бүдүмчизин бузуп кара сананып кылышкан кылыхтарын жаратпай, карғап турулар, очыла коштой советский башкаруга күүнзеп, советский башкарунын кылыхын жарадып турулар, бистин керегибистин актүзин шөтүнинг оодо соктырарын, бистин жетүни аларыбысты көргүлеп турулар.

Сталин.

140 таскаду. Эрмектерди бичип точкалардын ордына керектү букваларын бичип турыгар.

1. Бистин улу жууда кере..ибис акту. Онын учун бис шөтүни оо...о согуп салар учурду.

2. Бистин албаты шөтүни оодо со..ор амадузын бү...үрип салды.

3. Бистин кё...ибис көргүр, кулà..ыбыс уккур болор учурлу.

4. Очкөн о...ыбысты камысты, ёлғон бойыбысты тиргисти.

5. Кырага чачкан а...ыбыс түжүмдү болды.

6. Аш садып алала, ка...ыма уруп алдым.

141 таскаду. Эрмектерди бичип, точкалардын ордына керектү букваларын тургузыгар. Оноң олордын правописаниеин жартап беригер.

1. Бис..ин геройлор төрөлибисти ўргүлжиге мак..а салды. 2. Ат...а күмүш уйген сукты. 3. Балачақ а кино сүреен жаралы. 4. Көзүш күрек..е кар күреди. 5. Марал...а жабылган каскакты жаскыда көрөргө жараш. 6. Булут..ын тенериде быжырайганы, быжыраш кураган түгиле түнгей болды. 7. Газет..е бүгүн солун неме салыныптыр. 8. Газет..ен ки-

жىй кандый ла солун неме кычырап. 9. Адам термен...ен жанып келди 10. Тон..ын кени јакшы.

142 таскаду. Ондый ок иш.

1. Иванов..ын айткан доклады меге јарады.

2. Комитет...ен келген кижиге туштадым. 3. Мёд...ын амтанын кем де билер. 4. Совхоз..о иштеп турган ишмекчилер планын бүдүрип салдылар. 5. Клуб...а јуун јуулып туры. 6. Геолог...ын ижи ѡилбили.

143 таскаду. Бу берилгеннег адалгыш сөстөрди бастыразын чыгары бичип алала, олорго ненин, кандый кожулталары кожулганын айдып беригер.

Качан бир катап кышкыда торт сакыбаган јанынан сүреен тын шуурган көдүрилип чыккан, учурал ончозынын сагыжында бек конуп калган. Салкын куйулып, городтын ўстинче тонуп калган, кургак карды көдүрип чыгала, агаشتардын ачымчылу тызыражып турган будактарын сый согуп алала оромдорло куйултып, оноң жаңынарынан соңдоп калган улусты јыга согуп турды. Ол юйдө школада, јаны јылдын вечеринде школаны јаrandырап керегинде чиби экелерине јаан эмес группа балдар барганын сагышка алындылар. Ол шуурганга ачык јерде алдыртып салган балларды канайдатан? Ол тушта көп санацбай. Илья Шуклин јаан класстардын группа нөкөрлөриле кожно, бойы бойлорынан айрылыжып калбаска, бойы бойлорын узун армакчыла колбой буулап алала, нөкөрлөрин аргадап аларга бардылар.

Качан нөкөрине јеткерлү јалтамчы болуп турган тужында,—кажыла кишиниң долги—ого-булужары—деп Илья айдып туратан. Онын андыйында, јуучыл учында тартыжуунын айалгазында, јууда бойы-бойына болужып аргадаарынын шүүлте—кылыхынын төзөлгөзи салынып турганы билдирип турды.

Илья јакшы таскаган спортсмен јилбүлү военный ойндарды тын сүўп турачызы, ондый ойндарды баштап, јаантайын башкарып турды.

144 таскаду. Берилген куучынан бүткен ады сөстөрди чыгара бичип алыгар.

1. Бир канча јакшы операциялардын кийининде, јуучылдар түрген ичкерилеп турдылар. 2. Тартыжу узак ла уур болды. 3. Фашистский танктар согулта алдылар. 4. Јаны јыл јууктап келди. 5. „Мынызы база бир амтанду чөйчөй“—деп, орудиеге снарядты октоп турала, артиллерист Иванов айдып турды. 6. Ого сыйды полковой командирлердин көзинче берди. 7. Противотанковый пушканын очи арайын бурулып турды.

145 маскаду Бу беттегинең солумаларын ойчозын чыгара бишп алыгар. Кожулт, кожулганының правописаниесин јартагар.

Оныт эң баштаң барада сананган туразы—городтың центрында, Крещатикте болгон. Төпкишле арайын чыгып јатты. Айландыра турган неме ойчозы таныш, бир де неме оскөргөни јок Күрле јылтыркай перилаларынан колыла јылбырада тудуп, барып јатты.

Токтой түшти—күрде бир де тынду неме јок. Кеми јок түннин бийигинде неменин аайын шүүн турган юстордиг жаан көрөри тынып турды. Түн бойынын килин-кара онисе тандакты бүркеп, көп тоолу јылдастар фосфоритный ѡндү суркуражып турдылар. Онон төмөн, кайда тандак јерле биригии турган јerde, город жарануида да миллиондор тоолу оттор төгүп турды.

(Островский „Болот канайда кызыгай“).

146 маскаду. Эрмектеги бичип карата базылган юстордиг жулуғарынын дефис ажыра блүгер.

Мени, сеге бу книгаларды јетирзин деп, ийген. Меге берген тетрадьтый тетрадьты ого база берген. Ондо отурган кижи менинг төрөгөним. Оног бери уч јыл отти бе—деп, менен бир кижи сурады.

147 маскаду. Бичип, точкалардын ордина керектү буквазын тургузып, карата баскан юсторди ол кандай кеберлү глагол болуп турганын јартап беригер.

Станцияга јүк арайдан једип ал...ы. Кандайда солун та-быш оны кайкат...ы. Лаптап көрзө узун состав бастыра станцияга чойүле берген. Платформаларда паровозиктер тур...ылар, рельстер ле шпалдар јат...ылар, олорды поездле келген улус түжүрип тур...ылар. Ол база бир канча алтам базала, жайкана бер...и.

(Островский „Болот канайда кызыгай“).

148 маскаду. Кычырала элден озо тургуза ёйдиг глаголдорын чыгара бичип алыгар. Онон келер ле ёткөн ёйдийин бичип алыгар. Карапта б. скан юстордиг правописаниесин јартагар.

Аким Токаревтөн сурады:

—Подъездный јолды срогона будурин аларга бистин күчибис јеткей не?

Токарев карузын алган бойынча берберди.

—Билип турун ба, уулым,—деп ол учында айтты.—текши шүүп айткаҗын, будурин болбос, је бүдүрбеске база жарабас. Бу мынан мындый болуп жат.

Олор Федорго једижип келеле, коштой бастылар. Слесарь јүрексия куучындана берди:

—Шак бу мында „је“ деп неме башталып жат. Бис, Пашкин ле мен—экүле бу мындый ийит айалгада, бу мын-

дый јазалду ла бу мынча тоолу ишмекчилерле бүдүрип болбозын билип јадыбыс. Је ондыкда болзо, бүдүрбезе јарабазын, ончозы билип жат. Онын учун мен „ончобыс“ блүн калбазыбыс-бүдүрерибис, деп айткам. Бойыгар көрүп јадыгар, экинчи айын казынып јадыбыс, тортунчи сменаны иштеп јадыбыс, төс состав дезе—тыштаныш јоктоң, јаныс жиит териле тудунып чыдажып жатылар. Олордын да тал ортозы, соокко алдырып салгандар. Бу уулдарды көргөндө, јүргегине кан урулуп келет. Олорго баа јок.. Бу каргышту иш, межикке олордын јанызын апарар әмес.

(Островский).

149 маскаду. Бу берилгенди бичийле қарата баскан сөстөрдин којулталарын жартагар.

—Жарык көргүскен кааныбыс
Jaактуга айтырбазын,
Жарындуга тутурбазын,
Амыр энчү јуртазын,
Албаты бисти башкарзын —дежип,
Кан Сулутайды алкап турдылар.
Айылы јуртына јангылап,
Кыймыражып атандылар.
—Калак кокый Кан Сулутай
Öчкөн одыбысты ыўйдүрген,
Олгөн бойысты тиргискен,
Алыс јерден чыгарып,
Ай јарыгын көргүскен.
Тил ондошпос албатым,
Слерге јон болор дежет.
Түк тынышпас ак малым,
Слердин мал болор дежет.
Јерибиске јанбазыбыс,
Эрлик-Бий база јуулаар.
Алтайыска барбазыбыс,
Алтан каан база шоктоор.

150 маскаду. Бу куучындагы сөстөрди эрмектин үлүлери сайын ылгаштырып чыгара бичип алыгар.

Качап ёштуниң үчүнчи танкын ўрей адып ийерлерде, арткан танктары орудиениң кайдан адып турганын сезип сала сүреен калапту от ачтылар. Снарядтар торт орудиениң јанында јарылып турдылар. Позицияны түрген согуп турарга келижип турды.

Токторло орудиени ойто кайра апарып бурулып, эптештиргенче, немецкий танклисттер ол ўзүктелишти тузаланып, бойлорынын танктарын база ла катап, артиллеристтердин

коруп турған корумду төстөк јаар уландырдылар. Бир танк ончозын озолойло сыранай јууктап келди.

—Романенко!—Шуклин наводчикти адап кийгырды.—Алдынан келип жаткан танкты көрүп турын ба?

—Көрүп турым!—јуучыл карузын берип турды.

—Оны бир чокудып көрзөң!

Противотанковый пушканын узун ööчи арайын бурулып, танкты јыдымалга алып турды. Сыранай кемнинг деус сабары öштүнин машиназын улап мынайда айдып турғандый болды.

„Оны јок эдиң сал!“

—Öштүнин таңкын улап,—Шуклин команда берип жат.—

От!

Мылтыктын табыжы чыгып, бир канча öйдин бажында öштүнин ол ло јеринде артып калган танкын узун тилдериле алып турған от, жарт көрүне берди.

Үрөдүчилергэ.

Грамматиканың терминдерин сананып табарга күч болуп турган көрегинде, терминдер берилip жат

Грамматика—грамматика.	Жүзүни јок әрмек—безличное
Морфология—морфология.	предложение.
Синтаксис—синтаксис	Тегин әрмек—простое предло-
Фонетика—фонетика.	жение.
Куучынын органдары—ор-	Кениткен әрмек—распростра-
ганды речи.	нённое предложение.
Сөстин будуми—состав слова.	Колболу әрмек—сложное пред-
Сөстин тазылы—керенъ	ложение.
словы.	Колболу сөстөр—сложные сло-
Сөстин төзөлгөзи—основа	ва.
словы.	Куучынын бөлүмелери—час-
Кожулталары—приставки	ти речи.
(окончания).	Улайлажып турагы—чередо-
Табыш—звук.	вание.
Үндү табыш—гласный звук.	Адалгыш—имя существитель-
Түйук табыш—согласный.	ное.
звук.	Кубулары—склонение.
Кату үндү—табыш—твёрдый	Кубултыш—падеж.
гласный звук.	Өскөртöри—изменение.
Үнгүр түйук табыш—звон-	Бүткен ады—прилагательное.
кий согласный звук.	Тоолор ады—имя числительное.
Тунгак түйук табыш—глу-	Турган тоолор—колич. числит.
хой согласный звук.	Ээчий тоолор—поряд. числит.
„Үйе“—слог.	Бириккен тоолор—групповые
Эрмек—предложение.	числит.
Баштачы—подлежащее.	Солумалар—местоимения.
Айдылганы—сказуемое.	Жүзүн солумалар—личное мес-
Жартачы сөстөр—пояснитель-	тоим.
ные слова.	Энчилү солумалар—притяж:
Толо әрмек—полное пред-	местоим.
ложение.	Көргүзүлү солумалар—указ.
Айдатан әрмек—назывное	местоим.
предложение.	Суракту солумалар—вопросит.
Жүзүндү әрмек—личное	местоим.
предложение.	Жартачы солумалар—опреде-
	лит. местоим.

Жарты јок—соловалар—неопределённые местоимения.
Болушчы глагол—вспомогательные глаголы.
Бүткен кеберлү глагол—соверш. вид глагола.
Глаголдың кубулары—спряжение глаголов.
Жакылта кеберлү глагол—повелит. форма глагола.
Жарты јок кеберлү глагол—неопределенная форма глагола.
Жарталган кеберлү глагол—изъявительное наклонение.
Жөпсинер кеберлү глагол—согласительная форма глагола.
Жандыра кеберлү глагол—возвратная форма глагола.
Молжолу кебер глагол--условная форма глагола.
Эренистер—причастие.
Эренис кеберлү—деепричастие.
Кубулбастар—наречие.
Кыйгылулар—междометие.
Бөлүгештер—частицы.
Колбоучы сөстөр—союзные слова.
Бөлүк сөстөр—группа слов.
Баш эрмек—главное предложение.
Эчени сөстөр—второстепенные члены.
Колболу—сложное.
Кубулбастар--наречие.
Кычыру сөстөр—обращение.
Кире сөстөр—вводные слова.
Аныланган—обособление.
Улантылар—послелоги.

БАЖАЛЫКТАРЫ

стр.

Кире сөс

2.

Э Р М Е К

§ 1.	Эрмек керегинде айтканы	3.
§ 2.	Суракту, кыйгылу, табылу эрмектер	4.
§ 3.	Эрмектин тös члендери	5.
§ 4.	Эрмектин ээчени члендери	8.
§ 5.	Дополнение, определение ле обстоятельство	9.
§ 6.	Колболу ла колбо јок эрмек	15.

Ф О Н Е Т И К А

§ 7.	Эрмектин табыштары	17.
§ 8.	Буквалар	18.
§ 9.	Үндү ле туйук табыштар	19.
§ 10.	Үндү табыштар	19.
§ 11.	Чойё айдалар үндү табыштар	21.
§ 12.	Элес айдалып турган үндү табыштар	22.
§ 13.	Үндү табыштардын чын бичири ээжизи	23.
§ 14.	Туйук табыштар	24.
§ 15.	Үндү ле тунгак туйуктарды чын бичири ээжизи	25.
§ 16.	Эки үндү табыштын ортозында турган тунгак туйуктар үнгүр эжери боло берери	27.
§ 17.	Jaан—заглавный буква	28.
§ 18.	Состин үйези	29.
§ 19.	Состин согултазы	30.

М О Р Ф О Л О Г И Я

§ 20.	Состин бүдүми	32.
§ 21.	Бириккен сөстөр	33.
§ 22.	Башка предметтерди бириктире айдар сөстөр лө эжер сөстөр	34.
§ 23.	Куучын эрмектин бөлүмези	35.

А Д А Л Г Ы Ш

§ 24.	Адалгыштардын керегинде јартаганы	36.
§ 25.	Собственный (бс) этту адалгыштар ла нарицательный адалгыштар	38.
§ 26.	Адалгыштардын қöп тоолу болуп кубулары. Кожулталары ла чын бичири ээжизи	39.
§ 27.	Адалгыштардын кубулары	40.
§ 28.	Адалгыштардын баштапкы ѡлло кубулары	43.
§ 29.	Адалгыштардын экинчи ѡлло кубулары	45.

§ 30. Адалгыштардың ўчүнчи јолло кубулары	47.
§ 31. Интернациональный ла орус тилден кирген адалгыштар	49.
§ 32. Интернациональный ла орус тилден кирген адалгыштардың кубулткышка кубулары	50.
§ 33. Интернациональный ла орус тилден кирген адалгыштардың баштаңкы јолло кубулары	51.
§ 34. Интернациональный ла орус тилден кирген адалгыштардың экинчи јолло кубулары	52.
§ 35. Интернациональный ла орус тилден кирген адалгыштардан ўчүнчи јолло кубулары	54.
§ 36. Адалгыштардың јүзүндөриле кубулары	55.
§ 37. Адалгыштардың јүзүн кожулталарын бичиригин әэжизи	56.
§ 38. Энчи кожулталу адалгыштар	57.
§ 39. Энчи адалгыштардың кубулары	58.
§ 40. Эрмектин бөлүмелеринен адалгыштар бүдери	59.
§ 41. Адалгыштардан ла глаголдордон адалгыштар бүдери	60.
§ 42. Бүткен ады	66.
§ 43. Адалгыш сөстөрдөн бүткен ады бүдет	67.
§ 44. Обстоятельственный сөстөрдөн бүткен ады бүдери	69.
§ 45. Жандыра кеберлү глаголдордон бүткен ады бүдери	69.
§ 46. Кандый бир немени түндештиреци бүткен ады	69.
§ 47. Тоолор ады керегинде текши айтканы	72.

СОЛУМАЛАР

§ 48. Солумаларды текши жартап айтканы	75.
§ 49. Солумалардың кубулары	76.
§ 50. Солумалардың чын бичири әэжизи	78.

ГЛАГОЛ

§ 51. Глагол керегинде текши айтканы	79.
§ 52. Жакылта кеберлү глагол	82.

ГЛАГОЛДЫҢ ЙЛЛОРИ

§ 53. Тургуза ййдин глаголдоры ла олорды кебери аайынча тузаланатаны	83.
--	-----

§ 54. Откөн ёйдин глаголы	84.
§ 55. Келер ёйдин глаголы	85.
§ 56. Болушчы кеберлү глаголдор	88.
§ 57. Глаголдордың бүдүми	89.
§ 58. Јакылта кеберлү глаголдың јузүндерге кубулары	90.
§ 59. Тегин төзөгөлү составной ло колболу глаголдор	91.
§ 60. Адалғыш сөстөн бүткен јакылта кебер- лү глаголдор	92.
§ 61. Бүткен адынан бүткен јакылта кеберлү глаголдор	92.
§ 62. Глаголдордон глаголдор бүдери ле олор- ды чын бичири	93.
§ 63. Токтодулу јакылта кеберлү глаголдор, олордың чын бичиир ээжизи	95.
§ 64. Жарты јок кеберлү глагол	96.
§ 65. Молжулу кебер глагол	97.
§ 66. Јөпсинер кебер глаголдор ло олорды чын бичиир ээжизи	99.
§ 67. Эренистер ле олорды чын бичиир ээжизи	
§ 68. Эренис кеберлүлер	104.
§ 69. КУБУЛБАСТАР	
§ 70. Улантылар	109.
§ 71. Болүгештер ле олорды чын бичиир ээжизи	110-
§ 72. Кыйгылулар	111.
ҮРЕДҮЧИЛЕРГЕ	
§ 73. Грамаатиканың терминдерин сананып табарга күч болуп турган керегинде, терминдер берилип жат	117.

Ответственный редактор *П. И. Чевалков*

АН 00227. Сдано в набор 23/II-1945 г. Подписано к печати 15/III-1945 г.
Объём печатного листа 8. Учётно-авторских листов 7,7. Формат 6×9,30
Тираж 1000. Заказ № 434.

Типография Облигацийательства.

ОПЕЧАТКАЛАР

Стр.	Строка	јастира базылганы	Кычырары
28	11-чи строка ўстүнен төмөн	атардың түжүми	ашқардың түжүмү
30	3-чи строка ўстүнен төмөн	„И“ деп табыш	„Й“ деп табыш
39	5-чи строка ўстүнен төмөн	Адалгаштардың	Адалгыштардың
41	1-чи алтынан ѕрө	адалгаштардың	адалгыштардың
42	15-чи алтынан ѕрө	адалаштардың	адалгыштардың
»	14-чи алтынан ѕрө	адалгаштардың	адалгыштардың
46	10-чи строка ўстүнен төмөн	Челмешетен	Челмештен
56	56-чи строка ўстүнен төмөн	унчукбас бойы	унчукпас бойы
»	7-чи строка ўстүнен төмөн	адаэгыш	адалгыш
63	22-чи строка ўстүнен төмөн	адылгыш	адалгыш
64	4-чи строка ўстүнен төмөн	ол тыртыжуу	ол тартыжуу
64	22-чи строка ўстүнен төмөн	бу берген сайды	бу берген сыйдым
»	5-чи алтынан ѕрө	Үлгүлжиге	үргүлжиге
65	17-чи строка ўстүнен төмөн	Бу бирилген	Бу берилген
68	19-чи алтынан ѕрө	Адылгыш	Адалгыш
75	12-чи строка ўстүнен төмөн	Адылгыштардың	адалгыштардың
79	16-чи алтынан ѕрө	Солума ала	солумала
80	11-чи алтынан ѕрө	предемет	предмет
84	21-чи алтынан ѕрө	Кайгырып туру	Кыйгырып туру.
97	18-чи алтынан ѕрө	малтык	мылтык
99	11-чи строка ўстүнен төмөн	Энези јыргалдың	Энези Јыргалдың
108	12-чи строка ўстүнен төмөн	кайда, да,	кайда да,
111	5-чи строка ўстүнен төмөн	кругожына	кружогына
114	14-чи алтынан ѕрө	тургугаза өйдин	тургугаза өйдин

1260

Базы
Цена 7 с.
р.

А. Г. ШАБУРАКОВ
Грамматика бирятского
языка
Фонетика и морфология